

DÁVIDHÁZI PÉTER

A MITIZÁLÓDÁS NYELVI FORDULATA
A MAGYAR SHAKESPEARE-KULTUSZBAN
(1840–1870)

I. A vallási nyelvezet kiteljesedése a kritikában

Vörösmarty nemcsak azáltal korszakalkotó jelentőségű a Shakespeare-kultusz fejlődéstörténetében, hogy megtanulta alapszövegeinek nyelvét, s miután az 1820-as évek elején német fordításban olvasott belőlük, idővel eljutott az eredetihez, s lefordította a *Julius Caesart* és a *Lear királyt*. Nem is csupán azáltal, hogy a *Dramaturgiai töredékekben* önálló stúdiumai alapján a „sokszor csak szólamszerű jellemzéseket, amelyek addigi irodalmunkban Shakespeare művészetét igyekeztek megvilágítani, konkrét tartalommal töltötte meg”.¹ Még csak nem is az 1830-as évek végén megfogalmazott magasztalásai révén, amikor számára Shakespeare már „rendkívüli” elme, „a gondolatok és képzeletek határtalan ura” (1837) és „halhatatlan” (1838).² Legalább annyira azáltal is, hogy a magyar Shakespeare-ismeret fejlődéstörténeti útját egy személyben végigjárva kimondott egy azóta híressé vált *szállóigét*, mely a kultuszt saját stúdiumaival és költői tekintélyével mintegy utólag és előre hitelesítette. Ez a szállóige azonban éppenséggel nem konkrét tartalommal töltött meg egy addig üres és szólamszerű jellemzést, hanem

¹ Solt Andor: *A magyar Shakespeare-kép kialakulása a felvilágosodás és a romantika korában. Shakespeare-tanulmányok*. Szerk. Kéry László, Országh László, Szenczi Miklós, Budapest 1965. 20.

² Vörösmarty Mihály: *Dramaturgiai Lapok*. Athenaeum, 1837. In: *Vörösmarty összes munkái*. Budapest 1884–1885. VII. 37.; *Állítások, vélemények, felvilágosítások*. Figyelmező, 1838. I. 473.

sokkal inkább egy újjal, még hozzá immár egy *Vörösmartytól* idézhetővel gyarapította a szólamok kincstárát. Jellemző, hogy a Shakespeare-fordításokat szorgalmazó mondatnak csak utolsó, legkevésbé tárgyyszerű része önállósult szállóigévé. Vörösmarty a *Hamlet* 1841. január 16-i előadásáról írt színikritikát az Athenaeumban, s Vajda Péter átültetését méltatva ér, talán mit sem sejtve, a nevezetes végű mondat-hoz.

„Való, hogy *Hamlet* fordítása egy a legnehezebb feladások közül, s kezdetnek már ez is nagy nyereség; azonban igen kívánatos, hogy a nagy brit költő jeles műveivel minél többen megküzdjenek: mert nem tartózkodunk kimondani, hogy Shakespeare jó fordítása a leggazdagabb szépliteratúrának is felér legalább felével.”³

Nem kétséges ugyan, hogy ez a mondat, éppen sokat idézett befejezése jóvoltából, lendítőerőt adott a Shakespeare-fordításoknak és egyéb szövegtanulmányoknak, a *kultusz* fejlődéstörténete szempontjából mégis valami egészen másnak köszönheti kivételes jelentőségét. A leggazdagabb irodalomnak is „legalább felével” felérő Shakespeare-fordításokat sürgetve Vörösmarty egyúttal bátorító példát adott a kultikus nyelvhasználat folytatására, hiszen e látszólag tárgyyszerű záróformulát, a szó szoros értelmében, sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet, s tulajdonképpen csak annak metaforikus, pontosabban hiperbolikus kidomborítása, hogy Shakespeare jó lefordítására a költő szerint a magyar irodalomnak (mely talán még nem tartozik a leggazdagabbak közé) különösen szüksége van. Ez a „legalább felével” nem az első kezdeménye nálunk a kultikus nyelvhasználatnak, sőt talán visszafogottabb számos elődjénél, de egyike az első olyan magoknak, amelyek meg is eredtek. Alighanem ebből bontakozik ki ugyanis hat esztendő múlva az a minden ízében már csakis kultikusan értelmezhető metafora, amellyel a Nemzeti

³ Vörösmarty Mihály: *Hamlet*. Athenaeum, 1841. január 28. In: *Vörösmarty összes munkái*. Budapest 1884–1885. VII. 224.

Színház 1847. február 13-i *III. Richard*-előadásáról író Petőfi, egy mámoros bekezdés csúcspontján, megfogalmazta a fönti szállóige párját: „Shakespeare egymaga fele a teremtésnek”.⁴

Ez a mondat, Vörösmartyétól eltérően, Shakespeare-ben már nem egy nemzet irodalmának, hanem az egész teremtésnek felét magasztalja; ezért joggal mutattak rá, hogy Petőfi már „nem irodalmi mércével méri az annyira csodált drámaíró nagyságát”.⁵ Hozzátehetném: már nem is igen *mércével*, hiszen a kultusz hiperbolikus nyelvhasználatához folyamodik. Ezt már a legfantáziátlanabb filológus sem próbálná meg szaván fogni; Vörösmartyéről 1917-ben még komoly szándékkal bizonygatták, hogy „ma már tudományosan is megokolható”, sőt úgyszólván matematikai képletet (!) iparkodtak levezetni belőle („minden nemzet irodalmának értéke arányosan emelkedik azzal a termékenyítő hatással, melyet Shakespeare-től vesz”).⁶ Az efféle önmaga paródiájába vesző tudálékos kommentár, mely annál groteszkebb, minél komolyabb akar lenni, éppen azt nem veszi észre, hogy a szoros tapasztalati igazolásra csak a kritikai nyelvhasználat keretein belül maradó kijelentések adnak módot (olykor azok is csak *elvéleg*), a kultikus nyelvhasználatba átlépők nem. Petőfi szállóigéjében a magasztalás nemcsak az irodalom határain lép túl, hanem (Vörösmartyénál látványosabban) a kritikai nyelvhasználatén is, s mivel a „teremtés” itt elsősorban a teremtett világot jelenti, mely a teremtőt és a teremtés aktusát is földidézte olvasóiban, e mondat olyan magasra ível, ahol már a transzcendens tartományával érintkezik. Bár Petőfinek ezt éppen megelőző mondata szerint Shakespeare-t egekig

⁴ Petőfi Sándor: *III. Richárd király*. Életképek, 1847. február 20.

⁵ Ruttkay Kálmán: *Klasszikus Shakespeare-fordításaink*. *Shakespeare-tanulmányok*. Szerk. Kéry László, Országh László, Szenczi Miklós. Budapest 1965. 35.

⁶ Császár Elemér: *Shakespeare és a magyar költészet*. Budapest 1917. 7.

magasztaló hasonlatai nem túloznak, nyilvánvaló, hogy szál-
lóiégjét lehetetlen betű szerint érteni, s nem tarthat számot
olyan tapasztalati igazolásra, mely a teremtés *felét* ellenő-
rizné. Ráadásul, míg Vörösmartynál Shakespeare jó fordítása
(valószínűleg értékben) „felér” a leggazdagabb nemzeti iroda-
lom felével, Petőfinél nincs ilyen értelmező és jelentéshatároló
ige, semmiféle megszorítással nem él, hanem a hallgatolagos
kopula végzi el az egyenlőségjel közvetlenül megfeleltető és
teljes azonosságot sugalló feladatát. A Vörösmarty (jobbára
még kritikái) nyelvhasználatában megjelenő kultikus mellék-
téma Petőfinél átveszi a vezérszólamot, de *ugyanaz* a motí-
vum fejlődik nála tovább. A köztük levő folytonosságra vall,
hogy a két szállóiégét azóta is szokás együtt emlegetni; még
árulkodóbb, hogy szerzőiket nemegyszer összetévesztik
egymással, sőt Petőfiét tulajdonították már id. Alexandre
Dumas-nak is, miközben e „szellemdús frank író” számtalan-
szor idézett mondását (hogy ti. Shakespeare volt az, aki Isten
után legtöbbet teremtett) a magyar Shakespeare-kultusz
örökölt nyelvi erekllyei és jellegadó rekvizitumai közé emelte.⁷

A kultikus nyelvhasználat kiáradásának irányát már Petőfi
e színikritikája sejteti. A teremtés felére következő mondatát
a Shakespeare-kultusz nyelvhasználatának immár zsilipet és

⁷ Vö. Lemouton Emilia előfizetési felhívása (1845), Magyar Shake-
peare Tár, 1916. 158. Gyulai Pál: *A Szent-Iván éji álom*. Koszoru,
1864. május 1., 8. In: Gyulai Pál: *Dramaturgiai dolgozatok*. I–II.
Budapest 1908. II. 79.; Szigligeti Ede: *A dráma és válfajai*. (1874)
Maller Sándor–Ruttkay Kálmán (szerk.): *Magyar Shakespeare-
tükör*. Budapest 1984. 148.; Vadnay Károly: *A magyar Shakespeare-
kiadás pártfogójáról. Emlékezés Tomorira*. A Kisfaludy-társaság év-
lapjai, XXIX. köt. 1894–1895. Budapest 1896. 173.; Gyulai Ágost
(ő tulajdonítja Dumas-nak Petőfi mondását): *Shakespeare Magyar-
országon*. Magyar Shakespeare-Tár, 1908. 88.; Berzeviczy Albert:
A Shakespeare-cultus Magyarországon. Magyar Shakespeare-Tár,
1908. 2.; Császár Elemér: *I. m.*, 4.; Pósa Péter: *Shakespeare-kultusz
hazánkban a századfordulótól Trianonig (1900–1920)*. Debrecen 1942.
3., Kardos László: *A 400 éves költő. Shakespeare összes művei*. I–II.
Budapest 1964. I. 8.

gátat áttörő fősodra zúdítja előre, miközben fogalmazásmódját Petőfi szeretetre méltó humora fodrozza:

„Ő előtte tökéletlen volt a világ, s az isten, midőn őt alkotá, így szóla: netek, emberek, ha eddig kételkedtetek, ezután ne kételkedjetek létezésemben és nagyságomban!”

Ha tréfásan is: egész kis kozmogóniai mítosz! S ezt a motívumot szövi tovább a drámák lélekábrázolásának mindentudását csodálva, bár itt Isten helyett „világszellem”-ről beszél:

„Nincs az az indulat, nincs az a szenvedély, az a jellem, melynek mását nem adta, s oly festékekkel, mely semmi idő multával sem veszti el színét, . . . neki jutott örökölni azon ecset, mellyel a világszellem a tarka földet, a fényes csillagokat és a kék eget festette, mik olyanok lesznek évezredek múlva, amilyenek voltak évezredek előtt.”⁸

Persze szó sincs itt arról, hogy Petőfi mindezt komolyan teológiai megfontolás tárgyává kívánta volna tenni, mintegy azzal magyarázva a shakespeare-i életmű roppant méreteit, hogy a drámaíró Isten önnön nagyságának bizonyítékául a kétkedők meggyőzésére, s a világ tökéletessé tétele érdekében teremtette, neki adván örökölni a világszellem mindentudó ecsetjét, örökkévaló alkotásra. De ha mindezt nem gondolhatta is betű szerint, a (stiláris) humorral elfogadhatóvá enyhített rajongás hangján mégis megírta. S a korabeli kritikában Shakespeare ilyesfajta mitizáló magasztalásának ekkor már lassanként megjelennek kevésbé távolságtartó változatai.

Petőfi cikkének közlésekor alighanem éppen a kultikus nyelvhasználat küszöbön álló hatalomátvételére, s nemcsak a szertelen dicséretre neszelt föl az Életképek szerkesztősege, talán maga a szerkesztő és kiadó Frankenburg Adolf, s fűzött megjegyzést „tűzlelkű fiatal költőnk e téren először nyilvánított nézetei”-hez, melyeket a lap „rendes” kritikusának írásával együtt megjelenő, de amazétól „egészen elütő cikk”-

⁸ Petőfi Sándor: *III. Richárd király. Életképek*, 1847. február 20.

ben vehet kézhez az olvasó.⁹ A különbséget azóta is mindenki észlelte, s többféleképp igyekeztek meghatározni: Petőfi egyetlen színikritikája volt már „valósággal prózában írott dicsének, mely fölülmúlja mindazt, a mit előtte és utána valaha irodalmunkban *Shakespeare*-ről mondtak”, sőt talán „a világirodalom se tud ehhez hasonló magasztalást fölmutatni”;¹⁰ volt már *Shakespeare* „legnagyobb himnusza magyar nyelven”;¹¹ volt már „nem igazi bíráló, hanem dithyramb, a költői lelkesedés és képzelet, nem pedig az ítélő értelem munkája”;¹² de akadt olyan vélemény is, ezekkel vitázva, mely a cikk lényegi sajátosságát irodalompolitikai jelentőségében látta, s a magyar romantika *Shakespeare*-képe melletti állásfoglalásként értelmezte.¹³ Az utóbbi vélemény azonban nem feltétlenül zárja ki az előző kettőt, sőt ellentmondásuk is csak látszólagos; irodalomtörténeti, kritikátörténeti vagy eszmetörténeti szempontból e cikk tartalmi súlypontja valóban a romantika *Shakespeare*-képének helyeslése lehet, amihez képest az előző néhány vélemény mellékesnek, talán egyenesen semmitmondónak tetszik, ám kultusz-történetileg ezek is legalább olyan lényeges mozzanatra hívják föl figyelmünket, amikor a cikk műfaját nem „ítélő értelem” kimunkálta „igazi bíráló”-nak, hanem dithyrambnak, „prózában írott dicsének”-nek (mondhatnánk: kultikus dicsőhimnusznak) tekintik. A látszólagos ellentmondás a kultusz-történeti anyag ismeretében szükségszerű kölcsönös egymásra utaltság tünete: a szakrális nyelvet kidolgozó iro-

⁹ Uo.; vö. Ruttkey Kálmán: *Klasszikus Shakespeare-fordításaink. Shakespeare-tanulmányok*. Szerk. Kéry László, Ország László, Szenczi Miklós. Budapest 1965. 35–36.

¹⁰ Bayer József: *Shakespeare drámái hazánkban*. I–II. Budapest 1909. I. 57.

¹¹ Várdai Béla: *Egressy Gábor mint Shakespeare-színész*. Magyar Shakespeare-Tár, 1909. 209.

¹² Császár Elemér: *A magyar irodalmi kritika története a szabadságharcig*. Budapest 1925. 314.

¹³ Solt Andor: *I. m.* 24.

dalmi kultusz és az isteni teremtés hasonlatához folyamodó romantikus művészetfelfogás összeállítását szemlélteti, nem először és nem utoljára.

Nem előzmények nélkül, mégis az 1840-es évek fejleménye, hogy a Shakespeare-magasztalás magyar jelzőkészetének és metaforatárának immár tetemes hányada származik a transzcendens tartományra átutaló vallásos világnép szakrális nyelvéből. A *Magyar Shakespeare-tükör* bevezető tanulmánya egész kis florilégiumot szedegetett össze és gyűjtött csokorba hét évtized Shakespeare-t dicsőítő szóvirágaiból Bessenyeitől Petőfigig, melyeken azonban a legkülönbözőbb szellemi égővek sajátosságai tarkállanak; összegyűjtjük ezért nem is tudhatott egyéb válogatási elvet találni annál, hogy a felsőfokú elismerés kifejezése valamennyi.¹⁴ Ha azonban az 1840-es évektől kezdjük gyűjteni az elismerés nyelvi megnyilvánulásait, nemcsak sokkal többet találhatunk, s a szabadságharc utáni időkből is bőven, hanem szembeötlő egyneműsödést tapasztalunk. Mintha valamiféle kultusz-történeti atavizmus lépne működésbe, s hirtelen a kultusz belső őslényege ütne át nyelvi formáin, túlnyomóvá lesz benne, ami addig szórványosabban fordult elő: az istentisztelet képzetkincse.

A kritikai nyelvnek az életrajzilag megragadható és tapasztalati ellenőrzésre szánt adatoktól az istenihez való meredek fölszárnyalására példa 1840-ből Szemere Bertalan gondolatmenete, mely abból indul ki, hogy Shakespeare bölcsője és koporsója ugyan Stradfordé, ám „dicsősége az embernemé, mely általa rokonabbnak érzi magát Istennel”, sőt „Shakespeare összes műve szinte egy isteni kijelentés”.¹⁵ A következő évben a *Hamlet* egy előadásáról kritikát író Bajza József az Athenaeum hasábjain azzal ösztökéli gondosabb szöveg-

¹⁴ Maller Sándor: *Shakespeare-örökségünk. Magyar Shakespeare-tükör*. Szerk. Maller Sándor és Ruttkay Kálmán. Budapest 1984. 40–41.

¹⁵ Szemere Bertalan: *Utazás külföldön*. I–II. Pest 1845. II. 171.

tanulásra a színészeket, végső érvként, hogy vallási kultuszra utaló metaforákkal érzékelteti az alkalom rendkívüli magasztosságát:

„Ünnepnek tekintse a színész azon estvét, mikor Shakespeare műve adatik, és szent borzadással s félnék tisztelettel tegye le áldozatát, szorgalma legérettebb gyümölcseit, a Grátiák oltárára.”^{15/a}

A Regélő színikritikusa a *Macbeth* bemutatója alkalmából, 1843-ban föleleveníti id. Alexandre Dumas mondását, mely szerint Shakespeare „isten után legtöbbet teremtett”.¹⁶ 1847-ben Ábrányi Emil számára Shakespeare „a' néma teremtés magyarázatául küldetni látszott Isten másodszülöttje”.¹⁷ Ebbe a sorba illeszkedik bele Petőfi már idézett, némileg humorosan, de nem egészen komolytalanul megfogalmazott magyarázata arról, hogy Isten tulajdon létezésének és nagyságának bizonyítékaként alkotta a kétkedő emberiség számára Shakespeare-t.¹⁸ Ide tartozik még ugyanebből az évből Zerffi Gusztáv kiemelten szedett mondata, mely Petőfiének szekulárisabb megfogalmazású, de retorikájában hasonló ihletű változata: „*A világegyetem tudni akarná, hogy néz ki ő maga: és teremté Shakespeare-t*”.¹⁹ (E mondat Heinének Goethére vonatkozó dicséretét variálja úgy, hogy a „természet” helyett a „világegyetem” szót alkalmazza – teremtőként megszemélyesítve.) Ugyancsak 1847-ből való Vachott Sándor *Shakespeare* című epigrammája, mely egy

^{15/a} Szebeklébi (Bajza József): *Hamlet*. Athenaeum, 1841. november 2. In: *Bajza József összegyűjtött munkái*. I–VI. Sajtó alá rendezte Badics Ferenc. Harmadik, bővített kiadás. Budapest 1899–1901. V. köt. 239.

¹⁶ O. 25: *Macbeth*. Regélő, 1843. augusztus 24. In: Maller Sándor–Ruttkay Kálmán (szerk.): *I. m.*, 132.

¹⁷ Ábrányi Emil: *Drámairodalmunk 's 'a színbíráló választmány*. Életképek, 1847. I. 291.

¹⁸ Életképek, 1847. I. félv., 8. sz. 250–251.

¹⁹ Zerffi Gusztáv: *Egressy mint III. Richard*. Honderú, 1847. I. 258. Másutt viszont Zerffi magyarázó Shakespeare-kritikát szorgalmaz, elítélve a felszínes tömjénezést: Honderú, 1847. I. 295.

esetleges új özönvíz esetén arra intené az új Noét, hogy vegye be bárkájába e drámaíró „isteni” műveit: „Láss a vész-kor után születendő ember azokból, / Hogy milyen volt a vész-kor előtti világ.”²⁰ 1848-ban Egressy Gábor Shakespeare „isteni szellemé”-t említi, s azt kívánja, hogy honosítói „az úrnak választottai legyenek”; 1853-ban úgy látja, hogy Shakespeare szinte a semmiből is nagyot tudott teremteni, s műveiből testi-lelki egészséget és hosszú életet nyerhetünk.²¹ (Nemhiába nevezték Egressyt „Magyarország Garrickjé”-nek,²² aki „méltó papja élete bálványának Shakespeare-nek”.²³) Szemere Pál *Költészet* címmel írt tankötemény-füzérében (1851) előbb megilletődve szemlét tart a halhatatlan Shakespeare teremtette világ fölött: „hol magas mint az ég és mély mint a tenger, / Majd törpe porféreg az ember mint ember: / Hol jóra az ég zeng, rosszra a menny dörög, / Idő, tér, mindenség végtelen és örök”; ezután új (magyar) Shakespeare-eket kíván, akiknek mindegyike „mútetteiben egész világot bír”; végül az egész ciklus utolsó sorában *teljes komolysággal* ilyen liturgikus nyelvezetű fordulatra ragadtatja magát: „És most dicsérettessék (s ezzel ámen!) Shakespeare!”²⁴

És ez még nem minden. Székely József szerint (1852) Shakespeare-ben méltán látták „a nagy teremtő géniust”, pályája mindvégig „csodával határos”, költői „felsőbbségét mindenki érzi, még az is, ki arról magának tisztán beszámolni nem tud, őt áthatni nem képes; mivel ő az újabb drámai iro-

²⁰ Vachott Sándor: *Shakespeare*. Vachott Sándor: *Kötemények*. Pest 1847. 125. Vö. Magyar Shakespeare-Tár, 1919. 119.

²¹ Egressy Gábor: *Művészet szabadsága*. Életképek, 1848. I. 67.; *Indítvány szellemhonosítás ügyében*. Életképek, 1848. február 20. (8. sz.) 225–230.; *Lear király*. (1853. február 27.) *Egressy Galambos Gábor emléke*. Pest 1867. 182.; *Tévedések vígjátéka*. (1853. március 4.) Uo. 183.

²² Greguss Ágost: *Shakspere pályája*. Budapest 1880. 391.

²³ Váradai Béla: *Egressy Gábor mint Shakespeare-színész*. Magyar Shakespeare-Tár, 1909. 214.

²⁴ *Szemerei Szemere Pál munkái*. I–III. Szerk. Szvorényi József, Budapest 1890. I. 125–126.

dalom középpontján, vagy ha úgy tetszik élén, mint egy isteni kijelentéstől sugárzó lángelme áll”. Mint az *isteni kijelentés* átsugárzásának említése után várható, Székely szerint Shakespeare „egész becse koránt sincs kimerítve költői nagyságának elismerésével”, hanem igazat ad mindazoknak, akik „az ő munkáit a világ bibliájának” mondták, melyben „az egész világ és emberiség mintegy tükörben látható”.²⁵ Hasonló szellemben magasztalja ugyanebben az évben Shakespeare teremtő erejét Vahot Imre,²⁶ s hosszú pályafutása különböző pontjain Toldy Ferenc, akinek Shakespeare „a költészet nélkülözhetetlen kánona”, műveinek világa „költői Kosmos” (1860).²⁷ Arany János, aki fordításbírálataiban annyi tárgyyszerű észrevételt tett Shakespeare műveiről, szintén nem vonta ki magát a szakrális nyelv használata alól; Shakespeare-ről formált véleményét előbb a *Széptani előismeretek* esztétikai szaknyelvén,²⁸ öregkorában pedig fia tanúsága szerint egy ízben így fogalmazta meg: „Shakespeare írói talentumáról elmondhatni, amit a zsoltár zeng az úrról: »Nagy vagy uram a nagyokban, és nagy vagy a kicsinyekben.«”²⁹ Mindezek után már azon sem csodálkozhatunk, hogy Shakespeare születésének háromszázadik évfordulóján, 1864-ben, Szász Károly ünnepi ódája Stradfordot *Betlehemhez* (!) fogja hasonlítani, teremtő erejét meg az életre keltés csodájaként szemlélteti. Shakespeare megjelenése előtt a művészet hiába iparkodott, „nem lévén hatalma isteni: / Egy élő lényt nem birt teremteni”; bármit hozott

²⁵ Székely József: *Shakespeare*. Vahot Imre (szerk.): *Magyar Thalia. Játékszíni almanach 1853-ra*. Pest (1852). 282–283.

²⁶ Vahot Imre: *A játékszín általános történetének vázlata*. Vahot Imre (szerk.): *I. m.*, 55–58.

²⁷ A Kisfaludy-társaság kéziratárából idézi Bayer József: *I. m.* I. 105.

²⁸ *Arany János összes művei*. (Kritikai kiadás) Szerk. Keresztury Dezső. X. köt. Szerk. Keresztury Mária. Budapest 1962. 638., 644., 647.

²⁹ Uo. XI. köt. Szerk. Németh G. Béla. Budapest 1968. 910.

létre, az „csak holt egymásután” maradt. „Akkor jövél, – s mely addig szertehullva, / Megannyi tag, hevert élettelen: / Most összeforrt, megéledett a hulla, / Lelket kapott, megszólalt hirtelen, / S egyszerre im nem halvány, néma, holt: Mindjárt alakja, színe, hangja volt.”³⁰ Mindez együtt olyan transzcendens magasságba ragadja Shakespeare-t, ahová a magyar értekező nyelv még senkit sem emelt. Egy-egy transzcendens hasonlat más szerzőnek is kijárt, azonban ennyire nyilvánvalóan összefüggő vallásos nyelvezet íróember osztályrészül még nem jutott.

Ez már valóban *istenítés*. A szó egyébként meg is jelenik e korszak elején, méghozzá ebben az összefüggésben, s jóváhagyó hangsúllyal: Pulszky Ferenc szeretné, ha a magyar művész úgy ábrázolná a hazai életet, „mint Shakespeare, mint Scott hazája történeteit ’s örömittasan isteniténék őt honfiai”.³¹ Többről van már szó, mint a romantikus zseniesztétika alaphasonlatáról, mely szerint a költői képzelet újjáteremtő aktusa nem más, mint „a végtelen ÉN VAGYOK megisméltődése a véges elmében”.³² Megtaláljuk persze ezt is, hiszen hangoztatják, hogy Shakespeare, mint Isten, a semmiből is tud teremteni és életre kelti az élettelen; az alaphasonlat köré azonban, annak vonzataiként, egész rendszer szerveződik. Shakespeare műve isteni kinyilatkoztatás, világ bibliája, költészet kánona; szülőhelye Krisztuséhoz hasonlítható, ő maga Isten másodszülöttje; megjelenése kozmogóniai jelentőségű eljövétel, amennyiben Isten a néma teremtés magyarázatául küldte, vagy önnön létét és nagyságát akarta bizonyítani a kételkedőknek. E rendszerbe magától értetődő természetességgel illeszkedik bele a Szemerétől idézett liturgikus átvétel, amin önmagában talán megütődhetnénk: Dicsértessék Shakespeare, ámen! Hogy e magasztos nyelve-

³⁰ Szász Károly: *Shakespeare*. Koszorú, 1864. május 8. 436–437.

³¹ Pulszky Ferenc: *Élet és művészet*. Athenaeum. 1841. I. 467.

³² Coleridge, Samuel Taylor: *Biographia Literaria*. I–II. Szerk. J. Shawcross. Oxford 1969. I. 202.

zetre a magyar Shakespeare-kultusz érzelmi hevületének ekkor már mennyire szüksége is volt, s milyen kevéssé érhetne be az evilági metaforák eredendően kisebb áhítatával, azt lemérhetjük az utóbbiak ekkoriban már szórványos példányain: óhatatlanul kimódoltak és erőlködők lesznek, mint például Vahot Imre hasonlata, mely szerint

„úgy áll Shakespeare' óriási szelleme, miként a' rhodusi coloss, melly alatt a' többi keresztényvilági drámák nehéz kereskedőhajói, egészen az ellenkező szélnek tartván, nagy hánykódással, de alig haladva vitorláznak el, gyakran a' coloss talapjához ütődés által borzasztó hajótörést szenvedvén”.³³

Bár az efféle, s olykor még sikerületlenebb kísérletekkel később is találkozunk,³⁴ a kultusz nyelvhasználata egészében elpártolt tőlük: hosszú időre a nyíltan vallási analógiák és mitizáló utalások szövedékétől várta a feltétlen hódolat kielégítő kifejezőeszközét. Egy évszázadok során készre munkált nyelvezethez folyamodott, melynek szakrális áhítatát évezredek művelődéstörténeti öröksége szavatolta.

A vallási hasonlatrendszer annyira töményen talán soha többé nem hatja át a Shakespeare-kultusz nyelvét, mint ebben a korszakban, de később is kimutatható benne. Későbbi előfordulásaiban láthatólag a XIX. század közepének kezdeménye folytatódik. Érdeemes előre pillantanunk az időben, s néhány példát szemügyre venni századunk elejéről, mert jól mutatják, milyen sokáig tartotta magát a mitizálódás korában megteremtett nyelvi (s persze egyúttal: szemléleti) hagyomány. Amikor majd Krúdy Gyula *Egy estém I. Henrik-nél* című színibírálatá, 1916-ban, arról tudósít, hogy az írónak a nézőtérén ülve vigyáznia kellett, el ne mulassza Shakespeare

³³ Vahot Imre: *Töredékgondolatok a világköltészetről*. Athenaeum, 1841. I. 390. (Hasonlatát már Petrichevich Horváth Lázár is használta: *Shakespeare és drámái*. Athenaeum, 1838. január 7. 2. hasáb.)

³⁴ Lásd például Pesti Divatlap, 1847. 1404.; vagy még később Cholnoky Viktor: *Shakespeare* című cikkének hegymászás-hasonlata, Nyugat, 1908. március 1.

egyetlen szavát se, zárójelek közé rejtve következik a meghatott vallomás: „Vajon kit érdemes meghallgatni, ha őt nem hallgatnám? . . . Csaknem az Istent.”³⁵ Shakespeare alakjai azért oly életszerűek és kimeríthetetlenül izgalmasak, mert minden elemzés után marad bennük valami titokzatos, írja Négyesy László (1917); e végső kifürkészhetetlenség miatt használjuk szerinte Shakespeare esetében a *teremtés* szót, holott más szerzők tevékenységére az *alkotást* is elégnék tartjuk. A történelemből, mondából vagy korábbi irodalomból átvett szereplőket is teremtéssel keltette új életre, ezek addig „csak bábok voltak, amelyeket ő külsőleg is átformált, de ami a fő, beljők a lelket lehelte, amely által egyénekké váltak és mozogni, érezni, cselekedni kezdettek”.³⁶ Kosztolányi 1929-ben megjelent cikkei szerint a „örökkévaló” Shakespeare „mindent tudott, mindent érzett”; *A viharban* „Prospero búcsúja olyan megrázó, mint egy vallásos kinyilatkoztatás”; a *Hamlet* „szent mű”, amelyhez maga Kosztolányi is „lelki kúra” reményében járul évente több alkalommal, ahogy a megújulni vágyó „csonkák, fáradtak, nyavalyások” keresik föl a gyógyfürdőket; a még zabolázatlan angol nyelv kaotikus elemei „mintegy a világteremtés izzó rendetlenségében” várták, hogy e mű megírásakor Shakespeare „a *legyen* szavával szabjon nekik végleges törvényt”, e szóra hirtelen „beleilleszkednek a hatalmas egyetembe”, s nyomában láthatóvá válik „egy világ *in statu nascendi*”, a költő szenvedélyes akaratával megalkotott „ kozmikus teremtés”.³⁷ A hús-vér emberi alakoktól nyüzsgő életműben Babits fölfigyel arra, hogy egy-egy mellékszereplő érdekesebb a koronás

³⁵ Krúdy Gyula: *Egy estém IV. Henriknél*. Magyarország, 1916. február 6.

³⁶ Négyesy László: *Shakespeare és a magyar költői lélekrajz*. A Szent István Akadémia Értesítője, 1917.

³⁷ Kosztolányi Dezső: *A vihar*. Új Idők, 1929. január 13.; Kosztolányi Dezső: *Hamlet*. Új Idők, 1929. június 23. In: Kosztolányi Dezső: *Színházi esték*. I–II. Szerk. Réz Pál. Budapest 1978. I. 77–78., illetve 85., 88.

hősnél, vagy egy bűnös kidolgozottabb figura az erényeseknél, s a szerzői érdeklődés és beleélőkészség logikáján töprengve transzcendens analógiához folyamodik magyarázatért: „Shakespeare a teremtő pártatlanságával lebeg e világ fölött”.^{37/a} Márai Sándor szerint (1945) a dramaturgia szabályait nem ismerő Shakespeare a „semmitől teremtett, az ő anyagból sűrített cselekményt”.³⁸

Az efféle hasonlatokat allegorikus rendszerré fejlesztve találjuk együtt Móra Ferencnek *A csoda* című bevezetőjében, mely a Szegedi Városi Színház 1917. január 26-i *Hamlet*-előadása előtt hangzott el, majd a Magyar Hírlap 1934. május 6-i számában jelent meg, s legújabban (1984) egy reprezentatív antológiában megérdemelten kapott helyet.³⁹ *A divináció* szót annyi joggal még nem alkalmazhatták földi emberre, állítja az ékesszólóan megfogalmazott prológos, mint Shakespeare-re, kinek „lelkén oly viharoknak kellett keresztüldörögniök, amilyenek a genesis óta nem ismétlődtek”. Móra nem fél a romantika nagy hasonlatát régi, sőt talán sosem volt pompájában kibontani.

„Mint a föld számára az Isten, úgy teremtette ő meg az irodalom számára az élő embert (. . .). Isteni munkát végzett, és azt úgy végezte, mint az Isten: az a föld agyagába lehelte a halhatatlanságot, ő a gazdátlan mesék úton-útfélen fekvő göröngyeibe, s mint ahogy az Isten nem válogatott az agyagban, neki is jó volt minden mese, amihez hozzáfért, a leglelketlenebb anyag is fölkelte és járt.”

Az isteni teremtés analógiáját a gondolatmenet azzal is összefüggésbe hozza, hogy a drámaírónak az erkölcsösön túlba is volt beleérző képessége.

^{37/a} Babits Mihály: *Az európai irodalom története*. Budapest 1979. 170.

³⁸ Márai Sándor: *Napló (1943–1944)*. Budapest 1945. 48–49.

³⁹ Maller Sándor—Ruttkay Kálmán (szerk.): *Magyar Shakespeare-tükör*. Budapest 1984. 307–312.

„Amoralis mint a természet: napja egyként süt jókra és gonoszokra, (. . .) lelke kráterében együtt forr minden bűn és minden erény, amit — belülről kifelé dolgozván — teremtvényei közt elosztogat az Isten bőségével és a gyermek meghatottságával.”

S végül az alkotó Shakespeare kifürkészhetetlen magánya teljesíti ki a hasonlatok rendjét:

„Kitől tanulta, hogy végezte ezt a munkát, hányszor ujjongott fel, és mardosta a kétségbeesés az önmagával való birkózás közben, azt soha senki meg nem mondhatja nekünk, mint ahogy senki sem látta a világteremtő könnyeit és mosolyát.”

Mindez csakis a teljes vallásos alázat jegyében fogalmazódhatott meg, s eleve kizárja a shakespeare-i mű bármiféle bírálatának vagy akár csak megmagyarázásának lehetőségét, hiszen a mirákulumot nem érhetjük fel ésszel. Móra ki is mondja: „Én nem tudok magyarázója lenni neki, én csak alázatos hitvallója vagyok a Csodának, mely Shakespeare-nek nevezetik.”⁴⁰

Az ehhez hasonló, ha nem is mindig ennyire kidolgozott példákat még szaporíthatnám, újabb keletűekkel megtévezve, de ennyiből már eléggé kivehető, hogy a romantika alaphasonlata köré szerveződött transzcendens nyelvezet valóban sokáig tovább él, s amikor a kultusz bálványromboló indulatú ellenfelei majd Shakespeare istenítését kifogásolják, vádjaik lehetnek olykor türelmetlenek, esetenként érzéketlenek, de sohasem alaptalanok. Akár ismerte Móra az egész kultusz-történeti hagyományt, akár nem, e hagyomány szövegeinek sorában olvasva prolókusát ő mindenképpen *összefoglal*. Ami nála bibliai utalásokkal átszőtt allegorikus hasonlatrendszerre fejlődik, annak elemei legalább egy-egy félmondatnyi hasonlat erejéig korábban is felbukkantak már, míg végül csak birtokba veszik őket rég megillető helyüket az addig lappangó egészen belül.

⁴⁰ Uo. 310.

II. A nyelvi fordulat szemléleti okai és háttere

A vallási képzetek századközépi eluralkodása a magyar Shakespeare-kultusz nyelvezetében, Shakespeare-nek a Teremtőhöz, műveinek az isteni kinyilatkoztatáshoz való hasonlítása nem pusztán a romantika alkotásfilozófiájának e transzcendens hasonlat iránti előszeretetéből származott, hanem többféle szemléleti okra vezethető vissza, melyek közt a befogadáséleti megfontolások ekkoriban igen lényegesek. Művészet és vallás tartományainak gondolati összekapcsolása ebből a szempontból nem számított kivételnek; a reformkortól a kiegyezésig gyakran találkozunk olyan művészetfelfogással, mely az irodalomtól hasonló lélektani hatást remél, mint a vallástól. Gyulai Pál számára a gyönyörködés kiapadhatatlan forrása volt „a valódi költészet, e második isteni kijelentés, mely kibékít bennünket az élet nagy meghasonlásaival”; Arany János szerint a költészettől joggal követelünk „engesztelést”; Kemény Zsigmond egyetemes „szépműtani” követelménynek tartja, hogy „a költői igazságtétel egy mű bevezetésével engeszteljen minket ki”; Erdélyi János a művészet kiengesztelő, s a költészet „világvigasztaló hivatása”-ról ír.⁴¹ Greguss Ágost „a jelenkor világfájdalmas, önmagával meghasonlott hangulatában” helyeslően idézi azt a véleményt, mely szerint a művészet „a legnemesebb bódító szer; csillapító, békítő, engesztelő hatására

⁴¹ Gyulai Pál: *Szépirodalmi szemle*. (1855) *Kritikai dolgozatok 1854–1861*. Budapest 1908. 138.; Arany János: *Anya és gyermeke. Arany János összes művei*. Szerk. Keresztury Dezső. XI. köt. Szerk. Németh G. Béla. 36.; Kemény Zsigmond: *Eszmék Szalaynak „Magyarország története” című munkája fölött*. Pesti Napló, 1853. október 11.–15. In: Kemény Zsigmond: *Élet és irodalom*. Szerk. Tóth Gyula. Budapest 1971. 290–291.; Erdélyi János: *Szépészeti alapvonalak*. In: Erdélyi János: *Tanulmányok*. Budapest 1890. 516., illetve Erdélyi János: *Az ember tragédiája*. Magyarország, 1862. augusztus 28.–szeptember 2., in: *Erdélyi János válogatott művei*. Kiad. Lukácsy Sándor. Budapest 1961. 551.

nézve egyenrangú a vallás jótékonyosságával”, majd további megfontolás után annyit helyesbít rajta, hogy „a műélvezetet nem is mondhatjuk bódítónak, hanem inkább világosítónak, tisztítónak, nemesítőnek”.⁴² Vallás és művészet e hatásbeli hasonlóságát, melyben tehát a világgal és önmagával meghasonlott kedély kibékítése, kiengesztelése is közös elem, Greguss keletkezéstörténeti fejtegetésekkel is magyarázza: eredetileg a művészet, tudomány és erkölcs egyaránt a vallás eszközei voltak.⁴³ Jellemző a kor művészetszemléletére, hogy a művészet tárgyát az ember magasabb (földöntúli) hivatásának megsejtetésében látta, mint Hunfalvy Pál megfogalmazta (1840), ami „vigasztal, szentesít és emel; innen Homeros halhatatlansága és Shakespeare örökléte”.⁴⁴ A századközép eszményeihez hű maradó Gyulai még 1887-ben is arra szólít fel, hogy úgy gyönyörködjünk a művészetben, „mint az ég adományában, a melyet földerítésünkre, nemesítésünkre, vigasztalásunkra szánt”; művészetelméleti nézeteinek e kései összefoglalásában Greguss eredetmagyarázatához hasonló történelmi együttfejlésből okadatolja vallás és költészet kölcsönhatását.⁴⁵ Sokatmondó tünet az esztétika és vallás szókincseinek gyakori vegyítése; Arany János például „égi költészet”-ről, „irodalmi hitvallás”-ról, „széptani credo”-ról értekezett.⁴⁶ Vallás és irodalom érintkezési pontjainak számontartását jelzi, hogy az egyházi személyek által művelt vallásos költészetet a kritika egyszerűen a költészet egy fajtájának tekintette, s termékeit a szokásos poétikai bírálatnak

⁴² Greguss Ágost: *Az aesthetikáról.* (1870) *Greguss Ágost tanulmányai.* I–II. Pest 1872. I. köt. 165–166.

⁴³ Greguss Ágost: *Az első mesterségek jelképei.* (1872) *Greguss Ágost tanulmányai.* I–II. Pest 1872. I. köt. 396–397.

⁴⁴ Hunfalvi Pál: *Rhapsodiák.* (1840) Athenaeum, 1840. II. 33.

⁴⁵ Gyulai Pál: *Művészet és erkölcs.* (1887) *Emlékbeszédek.* I–II. Budapest 1902. II. 248–249., 253.

⁴⁶ Arany János: *Zrínyi és Tasso. Arany János összes művei.* X. köt. Szerk. Keresztury Mária. 427.; Arany János: *Irodalmi hitvallásunk. Arany János összes művei.* XI. köt. 403., 404.

is alá szokta vetni. „A vallásos költészet felül áll a tanok és emberi csinálmányok prózáján”, vélte 1853-ban Gyulai, amikor Sulyánszky Antal (a későbbi esztergomi kanonok) verseskötetéről írt bírálatot;

„a lírában kiömlése az egy önmagában szállt léleknek, melyet öntörpése és gyarlósága lesújt s Isten nagysága fölemel, vágya szívnek, hogy megnyílják az ég sugallatainak s kiengesztelje magát. Éppen az, mi az imádság, csakhogy költőbb helyzeteket keres s a szép tömjénjével is áldozik.”⁴⁷

E tiszteletteljes meghatározásból azt hihetnénk, hogy a műfaj áhítata lefegyverzi a kritikust; ám olvassuk csak el Gyulai bírálatát: Sulyánszky művéből kő kövön nem marad.

Mindezek fényében pontosabban látható, hogy amikor a századközépi transzcendens analógia Shakespeare teremtő munkáját Istenéhez, alkotásait a teremtett világhoz vagy a kinyilatkoztatáshoz hasonlította, bármennyire kivételes magasságokig merészkedett ezáltal az elismerés, nem számíthatott megbotránkoztató rendellenességnek, mert művészet és vallás metaforikus megfeleltetése maga mögött érezhette a korabeli kritika művészetelméleti közmegegyezését e két övezet részleges átfedéséről. A Shakespeare-kultusz szakrális nyelvezetét kidolgozó három évtized, mely a kultusz szertartásaiba való beavattatás bő fél évszázados korszakára következett, azért is fogadhatta oly készségesen a mitikus növesztett Shakespeare istenítését, mert vallás és irodalom hivatásai közt eleve látott hasonlóságot. Lehet ugyan némi túlegyszerűsítés abban, hogy az 1849 utáni kor, mint monográfusa állítja, „ugyanazt kereste a költészetben, mint más korok a vallásban”⁴⁸ (hiszen például más korok némiképp mást és mást

⁴⁷ Gyulai Pál: *Sulyánszky Antal vallásos költeményei. Gyulai Pál kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye*. Budapest 1927. 16. Lásd még Arany János: *Kemenes költeményei. Arany János összes művei*. XI. köt. 18.

⁴⁸ Sótér István: *Nemzet és haladás. Irodalmunk Világos után*. Budapest 1963. 302.

kereshettek a vallásban, s ez a kor sem volt teljesen egynemű költészetfelfogásában), de azért lényegbevágó korsajátosságot fed fel, mely kedvezett a kultusz továbbfejlődésének.

Annyira azonban sosem azonosították az irodalom tartományát a vallással, hogy emiatt a Shakespeare-nek juttatott szakrális nyelvezetű hódolatot ne érezhették volna kivételes megtiszteltetésnek egy íróember vagy bárki más emberfia számára. Az irodalmat nem állították a vallás helyébe. Ha csak azokat a gondolataikat ismernénk, amelyek költészet és vallás hatásainak hasonlóságára céloznak, hajlamosak lehetnénk azt hinni, hogy a „magyar viktoriánusok”⁴⁹ álláspontja és érzelmi vonzódása mindenestül megegyezett az angol viktoriánus kritika egyik vezéralakjának, Matthew Arnoldnak elképzelésével, akinek alig valamivel későbbi (1880) jóslata szerint a költészet mindinkább át fogja venni a vallás szerepét az ember életében mint létértelmező, vigasztaló és megtartó erő.⁵⁰ Arany Jánost később vádolták is azzal, hogy életében a költészet foglalta el a vallást megillető központi helyet, s a költészetét és esztétikai elvrendszerét sűrűn átszövő bibliai motívumok e „helytelen értékelés” bünjelei, melyek arról árulkodnak, hogy „Isten igéjének világát” nyersanyaggá alacsonyítva építette be az esztétikum neki „mindenek fölött drága” világába.⁵¹ *A vigasztaló* híres versszakából: „Mi a tűzhely rideg háznak, (. . .) Az vagy nekem,

⁴⁹ E sok szempontból találó elnevezéssel Halász Gábor először (1939) Deákot, Aranyt, Keményt, Eötvöst, Gyulait, Szalayt, Csengeryt és Trefortot illette, majd *Magyar viktoriánusok* című tanulmányában a névsort kibővítette. Lásd Halász Gábor *válogatott írásai*. Szerk. Véber Károly. Budapest 1959. 479–480.; Halász Gábor: *Válogatott írásai*. Budapest 1977. 304–346.

⁵⁰ Matthew Arnold: *The Study of Poetry*. (1880) Christopher Ricks (szerk.): *Selected Criticism of Matthew Arnold*. New York és Scarborough, Ontario 1972. 171. Vö. Dávidházi, Péter: *The Importance of Matthew Arnold's Critical Theory*. Acta Litteraria 20, 1978. 339–350.

⁵¹ Podmaniczkyne Vargha Ilona: *Arany János és az Evangélium*. Budapest 1934. 38–39.

óh költészet!”, ugyancsak a poézis trónbitorló „*Idegen Isten*”-ére következtetett ez a vád: „Ha mindez a költészet volt számára, természetes, hogy nem lehetett az ige és a testté vált Ige ez a számára.”⁵² Eltekintve az utóbbi következtetés omladékony logikájától, mely arra épít, hogy ha a költészet tűzhely, akkor tűzhely csakis a költészet lehet, erős túlzás, hogy Aranynál ilyen helyettesítődés ment volna végbe. Idáig sem ő, sem általában a magyar viktoriánusok nem mentek el: ők nem a vallást mintegy leváltó költészet, hanem a vallás lelki funkciójához közel álló költészet jegyében gondolkodtak.

Költészeteszményük tiszteletben tartja a vallást, nem akarja kiszorítani, s megvan a saját törvénye. A Lisznyai költeményeit bíráló Erdélyi János szerint (1859)

„gyakran kér ugyan ihletet, szentséget a religiótól a művészet, s viszont ettől dísz, fényt, pompát amaz, de azért mindkettőnek megvan saját eleme amyira, hogy míg (. . .) a religióban a külső semmi, hanem az ájtat, a szív belsősége minden: addig a művészet csak mint külsővé lett belső, alakba öltözött eszme felfogandó”.

Egymás tartományába átcsapó térhódításuk bizonyos mértéken túl egyik irányban sem üdvös:

„A szép, ha túlnyomó érzéssel, fölös mérvben vitetik át a religióba, úgy megvesztegeti, elkülsőíti azt, mint ez, uralkodó befolyást nyervén amarra, belső töprengéssé, rejtelmes alakossággá, értelmetlen mithosszá teszi a költészetet.”⁵³

Erdélyinél, akinek világnézetét éppen a „vallásos maradvány” állítólag visszahúzó ballasztja miatt (oly tévesen) kárhoztatták egykor,⁵⁴ a költészet úr a maga portáján: szerinte a korábban népieskedő Lisznyaitól „a szentnek módján túli

⁵² Uo. 41.

⁵³ Erdélyi János: *A magyar líra, 1859*. Erdélyi János: *Tanulmányok*. Budapest 1890. 68–69.

⁵⁴ Vö. Heller Ágnes: *Erdélyi János*. In: Erdélyi János: *Válogatott esztétikai tanulmányok*. Budapest 1953. 9.

használata” azért újabb egyoldalúság, „mert a költészetnek nem szent kell, hanem szép; a szentnek mint olyannak semmi köze a széppel, vagy csak elem s alkatrész gyanánt”.⁵⁵ Ha Gyulai szemében az élet meghasonlásaival kibékítő „második isteni kijelentés” volt is a művészet, és vigasztalásunkra küldött égi adomány,⁵⁶ azért ez nem mond szerinte ellent egy számára nem kevésbé fontos elvnek: a művészet „önmagának célja”.⁵⁷ Salamon Ferenc is világosan megkülönbözteti a kettőt, amikor (1856) Arany vallásos érzelmű műveinek elemzése után így húzza meg a határvonalat:

„Művészetben nem tartjuk fődolognak (. . .) az érzelmek minőségét vizsgálni; ez legalább a művészi oldalhoz nem tartozik, legfeljebb a költő egyéni meggyőződéseire vet világot. Hogy a vallásos érzelem ARANYban erőteljes, azt láthatjuk nevezett műveiből; hanem fődolog művészetére nézve azt tekintenünk, hogyan van kifejezve.”⁵⁸

Salamon még nem azt állítja, ami majd jó fél évszázad múlva válik elvvé, hogy *minden* a kidolgozáson múlik;⁵⁹ nem zárja ki az érzelmek, köztük a vallásos érzelmek minőségének vizsgálatát (vizsgálták is eleget), csak azt szögezi le, hogy a művészetkritika *fő* szempontja a kifejezés minősítése. Az esztétikum autonóm birodalmának saját szempontrendszere e kor kritikusi szerint nem más (például vallási) szempontok teljes kirekesztésében, hanem e szempontok sajátos fontossági rangsorában, más övezetekhez képest hangsúly- és arány-

⁵⁵ Erdélyi János: *A magyar líra, 1859*. Erdélyi János: *Tanulmányok*. Budapest 1890. 66., 69.

⁵⁶ Gyulai Pál: *Szépirodalmi szemle*. Gyulai Pál: *Kritikai dolgozatok 1854–1861*. Budapest 1908. 138.; Gyulai Pál: *Művészet és erkölcs*. Gyulai Pál: *Emlékbeszédek*. I–II. Budapest 1902. II. 248–249.

⁵⁷ Gyulai Pál: *Művészet és erkölcs*. Gyulai Pál: *Emlékbeszédek*. I–II. Budapest 1902. II. 248–249.

⁵⁸ Salamon Ferenc: *Arany János kisebb költeményei*. (1856) Salamon Ferenc: *Irodalmi tanulmányok*. I–II. Budapest 1889. I. 85–86.

⁵⁹ Vö. Komlós Aladár: *Gyulaitól a marxista kritikáig. A magyar irodalmi kritika hét évtizede*. Budapest 1966. 116–136.

eltolódásban mutatkozik. Ez magyarázza azt a minden addiginál elmélyültebb figyelmet, amellyel e korszak a művek irodalomkritikai elemzését végezte, nemegyszer előlegezve, sőt olykor megszegyenítve az utánuk következő századot. S ez a súlypontmeghatározás ad magyarázatot részben arra is, hogy amikor a szabadságharc leverése utáni irodalomkritika normává avatta a meg hasonlásokkal való kibékülést, a történelmi katasztrófa viszont fogékonyá tette a kritikusokat a meg hasonlítás élményére, akkor nem voltak hajlandók a világnézeti normát gépiesen érvényesíteni, hanem jobbra a hitelesen kifejezett sötét világképű műveket is el tudták fogadni. Arany János például következetesen törekedett a világnézeti norma finomítására és differenciált használatára.⁶⁰ A Shakespeare-kultuszban elterjedő vallásos nyelvezet és utalásrendszer a rendkívül megtisztelő analógiák révén az irodalom így meghatározott tartományának megbecsülését növelte, s a két övezet között teremtett újabb érintkezési pontot, anélkül azonban, hogy kétféleségük tudatát megszüntette, s ezzel éppen az analógiák működését veszélyeztette volna.

A kor befogadáselméleti gondolatain és általános művészet-felfogásán túl a korabeli irodalomkritika közmegegyezéssé avatott világnézeti normája is kedvező alkalmat teremtett a kultusz vallásos nyelvi fordulata számára. Az a (már eddigi idézeteinkből is kitetsző) kritikai norma, mely szerint a műnek ki kell engesztelnie az önmagával, világával vagy Istenével meg hasonlított embert, már eredetét tekintve is mintegy közvetít a vallás és művészet között, hiszen ősi vallási és művészeti hagyományokat egyesít: az engesztelő áldozat, illetve a katarzisz más-más értelemben megtisztító rítusait. A kiengeztelődés normája, a korabeli irodalomkritika világnézeti alapkövetelménye, különböző áttételekkel részben az ószövegségi engesztelő áldozat szertartásának gondolatvilágára,

⁶⁰ Vö. Dávidházi Péter: *Arany János kritikusi világnézete*. ItK 1985. 38–63., főleg 47–58.

s az Újszövetségben Pál apostol kiengesztelődés-tanára, részben a katartikus megtisztulás arisztotelészi elméletére vezethető vissza. E kettős eredet elhalványult nyomai Arany, Gyulai, Erdélyi, Kemény és Greguss kritikáin vagy értekezésein nemegyszer észrevehetők.⁶¹

Ha most a korabeli Shakespeare-kritikára szorítkozunk, a kiengesztelődés fogalma merőben vallási értelemben is előfordul: Vörösmarty szerint (1841) Hamlet azért halasztja el az épp imádkozó Claudius megölését, mert „hiszi, hogy az imádság engesztel az elkövetett bűnökért, s hogy az imádkozatlan, gyónatlan meghalt embernek kínlódnia kell”;⁶² legtöbbször azonban befogadás-lélektani értelemben használják, bár a kétféle jelentés, jellemző módon, olykor átcsap egymásba, határuk elmosódik, s már csak nehezen vagy egyáltalán nem látható. Gondol Dániel arról elmélkedik (1841), hogy a görög *fátum* fogalma egybevág a keresztény *gondviseléssel*, vagy azzal, amit „a művészetben örök igazságnak nevezünk”; ezzel kapcsolatban kifejti, hogy „a görögöknél az engesztelődés valamely külső tárgyhoz volt köttetve, mint *Antigonéban* Polyneikés eltakarításához”, a keresztény kor drámájában viszont „a jellem maga sző magának hálót, maga készíti el tulajdon jutalmát, mely minket is megengesztel”. A kiengesztelődés utóbbi változatára Shakespeare-ből hoz példákat: a *Julius Caesar* ban „nem abban fekszik az engesztelődés érzete, hogy Publ. Cimber visszajöjjön-e számkivetéséből; hanem Brutus jellemében: ő derék és becsületes honpolgár volt, neki nagysága miatt kellett megdőlnie”; ahol a bűnös szenvedély köztiszteletben álló erkölcsi érzelmet sért

⁶¹ Vö. például néhányuk reagálását Vörösmarty *Salamon* című költeményére. Erdélyi János: *Vörösmarty Minden Munkái*. In: *Erdélyi János válogatott művei*. Kiad. Lukácsy Sándor. Budapest 1961. 190.; Gyulai Pál: *Vörösmarty életrajza*. In: *Gyulai Pál válogatott művei*. I–II. Budapest 1956. Sajtó alá rendezte Hermann István. II. 339.; Greguss Ágost: *A balladáról és egyéb tanulmányok*. Budapest 1886. 162.

⁶² Vörösmarty Mihály: *Hamlet*. Athenaeum, 1841. január 28.

meg, ott azért „illő a hősnek elbuknia”, hogy a végkifejlet ne botránkoztassa meg a nézők érzületét, ahol meg tisztá szenvedély küzd bűnterhes körülmények és viszonyok közepette, mint a *Hamlet*ben vagy a *Rómeo és Júliában*, ott szintén

„elvész a hős, és fájdal munkát engesztelni fogja azon vigasztalás is, hogy oly szép jellem nem otthonos a fajult körben, hol büzhödt és zordon a lég, melyből ő táplálékot nem szívhat.”⁶³

Petőfi szerint (1847) Shakespeare azért adott lehetőséget III. Richard utolsó elszánt harcra szállására, „hogy ha már élete oly utálatos volt, legalább halála legyen vitézi és így kiengesztelő”.⁶⁴ Obernyik Károly 1850-ben összehasonlítja Aiszkülosz Oresztészének sorsát Hamletével, s végkifejlet dolgában az utóbbit érzi kielégítőbbnek: Aiszkülosznál a „kiengesztelő és szerettetés kimenetele erőszakolt”, ugyanis az olyan „kétszeres szenvedés után, mint aminő az Oresztészé, a szerencsétlen vég engesztelhet csak ki, mert bármit mondjon is a költő, a nézőnél fennmarad az eszme, hogy az ilyen ember örökre boldogtalan marad”; Shakespeare-nél viszont Hamlet halálában „megnyugszunk, miként a terhes betegségben szenvedőén”.⁶⁵

A kiengesztelő fogalmát és normáját e mégoly különböző értelemben használó szemelvények sejteni engedik a vallási, erkölcsi, művészetelméleti és befogadás-lélektani megfontolások korabeli együttélését, sőt együttműködését, olyan szellemi éghajlat jeleként, melyben a Shakespeare-kultusz különféle (tudatos és öntudatlan) igényeket lehetett képes

⁶³ Gondol Dániel: *Regény és dráma, párhuzamban*. Kisfaludy Társaság Évlapjai, 1841, II. köt. 151–168.

⁶⁴ Petőfi Sándor: *III. Richárd király*. Életképek, 1847. február 20.

⁶⁵ Obernyik Károly: *Hamlet*. Pesti Röpívek, 1850. október 20. Kötetben: *Magyar Shakespeare-tükör*. 180. Végkifejlet és megnyugvás problémájára a későbbiekből I. Beöthy Zsoltnál (1881) és Benedek Marcellnál (1957), in: *Magyar Shakespeare-tükör*. 248., ill. 474.

kielégíteni. Mivel a kiengesztelődés esztétikai és befogadástelektani normája egyrészt az ószövetségi engesztelő áldozat szertartásának, tehát egy eleve vallási kultikus eseménynek teológiai értelmezésére vezethető vissza, másrészt a kultikus eseménynek is felfogható ókori görög dráma katartikus hatásáról, sőt talán hivatásáról vallott arisztotelészi elképzelésre, ez a norma könnyen beilleszkeszhető a normákat egyébként nem igénylő Shakespeare-kultusz nyelvzetébe. Az irodalomtól kiengesztelődést elváró művészetfelfogás, mely többszörösen kultikus eredetét maga mögött hagyva, ám egyszersmind homályosan maga mögött is *tudva*, különböző áttételek és behelyettesítések folytán az akkori irodalomértelmezések egyik alapmintája lett, ezért is férhetett meg békésen a szembeötlőbben kultikus nyelvi rekvizitumokkal, például Shakespeare-nek a Teremtőhöz való hasonlításával, melyeket viszont a romantikus alkotásfilozófia hasonlóképpen transzcendens analógiái jóvoltából lehetett könnyebben elfogadtatni. Az a körülmény, hogy a Shakespeare-kultusz éppen az új keresztény kor egy drámaírójának kultusza volt, tovább könnyítette a kultikus funkciók egyesített átruházásának önkéntelen folyamatát, főként a mitizálódás korszakának évtizedeiben, melyek során a költészettől többnyire valóban hasonlót vártak, mint némely más kor (s maga a századközep is) a vallástól.⁶⁶

Azt a szellemi éghajlatot, melyben a kiengesztelődés normája irodalomkritikai közmegegyezéssé válhatott, a magyar századközep történelmi fejleményei határozták meg, elsősorban a levert szabadságharc utáni helyzet lélektani feladattai. A korszakkal foglalkozó lépten-nyomon beigazolódni érezheti azt a véleményt, mely szerint a „reménytelenségen, a csüggedésen, a pesszimizmuson való *túlhaladás*” volt a Világos utáni kor „legmélyebb, emberi-világnézeti drámá-

⁶⁶ Vö. Sötér István: *Nemzet és haladás. Irodalmunk Világos után.* Budapest 1963. 302.

ja”.⁶⁷ Tanulmányozzuk, bár a szellemi élet legkülönbözőbb övezeteit, köztük a fennmaradt irodalomkritikai szövegeket, mindenütt azt tapasztaljuk, hogy a legsajátosabb korabeli igény *erőforrás* keresésére ösztönzött. A világnézeti tanítások mérlegelésekor eszközértékük rendkívül nagy súllyal esett latba: azt figyelték, mennyi erőt lehet meríteni belőlük. A sztoicizmus újjáéledését is részben ebből magyarázhatjuk. Csengery Antal, a munkaszeretet és kötelességvállalás e mintaképe, akit a szabadságharc után szörnyű családi sorscsapások is értek, s 1855. november 27-én „dúlt kedéllyel”, de összeszorított foggal dolgozva maga is attól tart, hogy lelke „megtörik”, mielőtt valami értékessel gyarapíthatná az irodalmat, december 24-én már így buzdítja Gyulait: „Igyekezéssel nyugalomra. Stoicizmusra van szükség e korban; sokat kell elviselni tudnunk.”⁶⁸ Csengery szerint Eötvös nagy állambölcseleti műve, a XIX. század uralkodó eszméiről, azzal is szolgálatot tesz, hogy benne a magyar olvasó gyógyszerre lelhet „világfájdalma ellen”.⁶⁹ Arany János a vanitatum vanitas bölcességét vette „kedélyflastrom”-ként⁷⁰ igénybe, túrni tanult, fejét igyekezett „feltartani”, valóságos receptkönyvet kísérletezett ki a bajok elviselésére,⁷¹ s egy polémikus szerkesztői megjegyzésében nem véletlenül ismerte föl az ember mindenkori szükségét erőt adó menedékre.⁷² Hasonlóképpen figyel még mindig az erőforrás belső igényére majd a korszak végén (1872) Greguss Ágost, amikor vallás,

⁶⁷ Uo. 229.

⁶⁸ Csengery Antal Gyulai Pálhoz, 1855. november 27-én, ill. 1855. december 24-én. *Gyulai Pál levelezése 1841-től 1867-ig*. Sajtó alá rend. Somogyi Sándor. Budapest 1961. 227., 237.

⁶⁹ Budapesti Hírlap, 1855. március 14. In: *Csengery Antal összegyűjtött munkái*. I–V. Budapest 1870–1884. V. 309.

⁷⁰ Arany János Tompa Mihályhoz, 1859. június 4. HIL. III. 465–467.

⁷¹ Uo., 465.; Arany János Tompa Mihályhoz, 1867. május 30. HIL. IV. 275.

⁷² Koszorú, I. évf. II. félév. 23. sz. *Arany János összes művei*. XII. kötet. Szerk. Németh G. Béla. 312.

művészet, tudomány és erkölcs hatásainak közös elemét abban látja, hogy „mind a négy kiemel bennünket a véges és gyötrelmes világból egy végtelen és boldog világba”, miután „tökéletlen és igaztalan” világunkban föltámadt bennünk „a tökéletes és igazságos világ szükségének érzete”.⁷³ Az irodalomtól várt kiengesztelődés közös normává emelése a szellemi alkotások eszközértékre beállított, főként hatáskritikai mérlegelésével függött össze. Ennek korabeli tudatosságára vall az a megjegyzés, melyet Gyulai, 1854-ben, Győrffy Gyula *Romvirágok* című „Ballada-, románc- és regefűzér”-éhez fűzött. A túlságosan „ellágyult” lírai kötetek özönében örvendetesnek tartja az elbeszélő költemények gyűjteményét, mert úgymond, „szeretnénk kigyógyulni a fásultságunkból, a tettek és események világából merítvén ösztönt és erőt újabb tetteid közhasznú életre, szeretnénk kiemelkedni a szív önmagába süllyedéséből, az objektív költészet karjain, egy emelkedettebb pontra, hol a tágabb láthatár mozgalmas világa oszlassa ködbe vesző ábrándjaink, elűzze démonaink, kibékítse meghasonlásunkat”.⁷⁴ Az irodalmi mű békítse ki meghasonlásunkat *és* meríthessünk belőle erőt; (sőt, talán:) az irodalmi mű békítse ki meghasonlásunkat, *hogyan* erőt meríthessünk belőle. Az 1849 és 1867 közti kritika a Világos utáni kor fő feladatát az erőre kapásban látta; konszenzusa ezért az irodalomnak nemcsak létértelmező és létmegítélő, hanem (lehetőleg) létigenlő és lételfogadtató szerepet szánt. A kor a tudatformáló szellemi övezetek lelki támaszként való újraértékelését igényelte; részben ezért keresett és talált mind a vallásban, mind az irodalomban vigasztaló erőforrást, a hasonló lelki funkció pedig lehetővé tette a vallási nyelvezet és szemléletformák akadálytalan behatolását az irodalomkritikába.

⁷³ Greguss Ágost: *Az első mesterségek jelképei*. In: *Greguss Ágost tanulmányai*. I–II. Pest. 1872. I. 396.

⁷⁴ Gyulai Pál: *Romvirágok*. Pesti Napló, 1854. aug. 2. Kötetben: Gyulai Pál: *Bírálatok, Cikkek, Tanulmányok*. Sajtó alá rendezte Bisztray Gyula és Komlós Aladár. Budapest 1961. 53.

Akadálytalan behatolásukat és a korszakban természetesnek ható beilleszkedésüket elősegítette még egy fontos tényező: a hazafias érzület nyelvi megnyilvánulásában ekkorra már elfogadottnak számító vallási képzettársítások önkéntelen affinitása az ugyancsak hazafias érzelmekkel összeshövődött irodalom ügyéhez. Hazaszeretet, vallásosság és irodalom-pártolás nyelvi összeforrásának és szemléleti egységesülésének folyamatát nyomon követhetjük a korabeli szövegek retorikai elemzésével. Már az angol Shakespeare-kultuszba beavató tudósítások is beillesztették, a XVIII. század utolsó negyedétől fogva, metaforáik (önkéntelenül kultikus) rendjébe az irodalom-pártolás *mint áldozat* eszméjét, a reformkortól kezdve azonban ez mindinkább *mint a haza oltárára* hozandó áldozat igyekezett hatni; így nemcsak művészet és vallás, hanem a hazafiasság érdekeire is hivatkozva, térítő ereje megsokszorozódott. A Shakespeare-kultusz transzcendens metaforakészlete és ezáltal sugallt szemléletmódja az irodalomért hozott s a haza oltárán bemutatott áldozat példáinak szorgalmazásával hozzájárult ahhoz, hogy az irodalom-pártolás követendő és becsesnek tartott szokásként menjen át a köztudatba, s magyar irodalmi értékek érdekében is mozgósító szándékkal lehessen hivatkozni rá. Ennek roppant kulturális lendítőerejét még akkor is nagyra kell becsülnünk, ha a kultikus metaforától sugallt irodalom-pártolást mint magatartásformát később csakugyan joggal bírálták. Az irodalom ügyének *felkarolása* ugyanis, amelyet mint „cultust” Toldy Ferenc szerint Széchenyi gyökereztetett meg,⁷⁵ de valószínűbb, hogy már az előző század vége készített elő, 1853-ban nem alaptalanul váltotta ki Kemény Zsigmond tartózkodó megjegyzését: a magyar közönség „maecenási, s nem ügybaráti” módon pártolja az irodalmat, kötelességérzetből költ rá, mintha adót fizetne, „adni akar,

⁷⁵Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebbi időktől a jelenkorig rövid előadásban*. Harmadik, javított kiadás. I–II. Pest 1872–1873. II. 97.

nem élvezni”.⁷⁶ Vajda János hasonló szellemben teszi szóvá *Önbírálat* című röpiratában (1862), hogy míg „a német ajkú elemnek nélkülözhetetlen lelki szükség”, a magyarnak legfőbb irodalom*pártolás* az olvasnivaló.⁷⁷ Lehetett ebben igazság a múlt század derekán, de hát a lelki szükséghez többek közt éppen a szokás begyökereztetésén át visz a fejlődés; az irodalom*pártolás* eszméjének és szokásának meghonosításából pedig a Shakespeare-kultusz retorikája alaposan kivette a részét.

Ezt a retorikát mintegy működés közben lephetjük meg a korabeli előfizetési felhívások mozgósító szándékkal írott szövegében. Tanulságos példaként kínálkozik Lemouton Emiliáé, 1845-ből, mely saját harmincnyolc füzetre tervezett, de öt füzet után hamvába holt Shakespeare-kiadását igyekszik kelendővé tenni. Azért különösen becses lelet, mert írójja, az egyetem francia és angol nyelvemesterének leánya akkor mindössze tizennyolc éves volt, s láthatólag ifjúfi fogékony-sággal, őszinte lelkesedéssel tudott azonosulni a környezetéből elsajátított eszményekkel. Annyira telítve van velük, hogy önkéntelenül valóságos összefoglalásukat adja. Attól a „szemrehányástól”, írja előfizetési felhívásában a fiatal fordító, hogy a művelt nemzetek közül, „fájdalom!”, csak a magyar nem igyekezett az Isten után legtöbbet teremtő Shakespeare szellemét meghonosítani,

„irodalmunkat továbbra megóvni czéломul tűztem: s a feladat nehézségével szembetéve csekély tehetségemet, a siker' reményét honleányi kötelességem' érzetének erejébe és azon tudatba helyezem, hogy nyelvünk szöböségre, hajlékonyságra, és fenségre nézve mindazokat felülhaladja nyugoti szomszédai közül, hol e feladat megkísértett.”

⁷⁶ Kemény Zsigmond: *Szellemi tér*. Pesti Napló, 1853. aug. 24. — szept. 28. Kötetben: Kemény Zsigmond: *Élet és irodalom*. Szerk. Tóth Gyula. Budapest 1971. 259.

⁷⁷ Vajda János: *Önbírálat. Vajda János összes művei*. Szerk. Bárta János. VI. köt. Sajtó alá rendezte: Miklóssy János. Budapest 1970. 55—59.

A korabeli irodalomfelfogás érzelmi velejáróiról ez akkor is sokat elárulna, ha egy magánhasználatra szánt titkos napló lapjain olvasnánk, mint magányos meditáció önvallomásként megfogalmazódó termékét; de ne feledjük, bármennyire őszinte és (miért ne tegyük fel:) jóhiszemű volt is, aki papírra vetette, mégiscsak előfizetési felhívásként tette közzé, mely így olvasói érzületére *apellál*. S ha e felhívásnak akadt volna olyan lelketlen címzettje, akinek Isten, kulturális felzárkózás, honleányi kötelességteljesítés, s a magyar nyelv páratlan fensége sem nyitotta meg a pénztárcáját, annak megingás nélkül kellett állnia, ha ez emberileg egyáltalán lehetséges, a következő mondat retorikai ösztütét: „Akárminő szerencse ápolja vállalatomat, a legnagyobb jutalmam leend, ha a hon’ és művelődés’ oltárára szentelt csekély hozományom — addig legalább míg e’ hézag nálam avatottabb elme által pótolva nem lesz — nem vettetik meg.” S az eszmények e csillogó kirakatába végül még egy kerül, mely szükségből erényt csinálva a prózában való fordítást a magas irodalom terjesztőjének népszerűt demokratizmusaként tünteti fel:

„Minthogy a’ költőt egész pongyolaságában és fenségében szándékom visszatükrözni, jónak véltem e’ művet folyó beszédben fordítani, és így hazánk minden osztályinak érthetőbbé is tenni.”⁷⁸

Mindebben nem lényeges, hogy eszerint olykor még az olyan harmatgyenge fordítások is, mint Lemouton Emília kísérletei, vastag és erős paizsul tarthatták maguk elé az áhitatos hazafiság (az ő esetében: honleányság) súlyos szótárát, amikor az irodalom oltára helyett a művelődés, sőt egyenesen a haza oltárát emlegették. Az sem perdöntő, hogy a prózában való fordítás megokolásának befogadás-lélektani előfeltevése téves, hiszen a műveletlenebb rétegek számára a (ráadásul: rossz) prózában fordított Shakespeare nem lesz

⁷⁸ Az előfizetési felhívás szövegét közli Dr. Czeke Marianne: *Lemouton Emília Shakespeare-fordítása*. (Első rész.) Magyar Shakespeare-Tár, 1916. 158.

érthetőbb, mint a versben fordított lett volna. Tekintsünk el attól is, hogy e rétegek verskultúráját a fordító, minden népnevelői jóindulata ellenére, indokolatlanul lebecsüli, s a költészet formanyelvének művészetbeli szerepét, megint csak tévesen, külsődlegesnek és elhanyagolhatónak tekinti. E saját korukban és azóta is sokat csepült fordítások védelmében annyit úgyszólván joggal hangoztattak, hogy a prózában való átültetésre Emília jó német és francia példákat láthatott, sőt akkoriban Gondol Dániel (1843), de még egy Bajza József is (1842) elvszerűen a prózában való fordítást tartotta helyesebbnek.⁷⁹ A fordítások kétes értékénél és az érvelés elméleti gyöngéinél sokkal fontosabb észrevennünk az előfizetési felhívás szövegében, hogy mennyiféle előre mozdító kulturális érték kölcsönözhetette lendítőerejét a mitizálódás korszakába jutott Shakespeare-kultusztól, s adhatott cserébe korszerűbb igazolást a kultusznak. Mennyi jó ügy, az irodalom anyagi áldozatokkal történő pártolásától a nemzeti nyelv felkarolásáig, a magyar kultúra nemzetközi tekintélyének növelésétől az elmaradt néprétegeknek a magas kultúrában való részesítéséig! Előfordulhatott, mint ebben az esetben is, hogy a kultusz beavatottja irodalmilag avatatlan kezekkel járult az oltárhoz, de az irodalom pártolás eszményét, melyet a magyar Shakespeare-kultusz térítői a XVIII. század utolsó negyedétől fogva szolgáltak, az újonnan köré font kultikus metaforák fűzére mindenképp vonzóbbá tette s ezzel segítette átmenni a köztudatba. Maga a rossz fordítás végül is nem okozott túl nagy kárt; Arany csak ideig-óráig tudta elvenni a kedvét Shakespeare fordításától („Shakespeare-t búzgón fordítám, de Lemouton Milike kivágott”⁸⁰), Lemouton munkájának gyarlóságait a kritika (Vas Andor, azaz Hazucha Xavéri Ferenc az *Életképek*ben) irgalmatlanul kipellengérezte,⁸¹ sőt

⁷⁹ Uo., 160.

⁸⁰ Arany János Szilágyi Istvánhoz. 1845. augusztus 1-én. *Arany János összes művei*. Szerk. Keresztury Dezső. XV. köt. Sajtó alá rendezte: Sáfrán Györgyi. Budapest 1975. 16.

⁸¹ *Életképek*, 1845. május 24., 31., június 7.

az efféle visszaélések serkentik új életre a kritikát 1849 után, azt tudatosítandó, hogy semmilyen (hazafias vagy egyéb) eszmény nevében nem szabad eltekinteni a magas művészi színvonal számonkérésétől, vagy az irodalompártolásra buzdító és művészi tökéletesség felé sarkalló kritika „irodalmi céljának” és „művészi céljának” különválasztásától.⁸² A sors, vagy inkább a kultikus lélektan iróniája ráadásul, hogy a kritika olykor ugyanolyan nyelvhasználatot vett elégtételt Lemouton átültetéseinek fogyatékoságaiért, mint amilyen-nel előfizetési felhívása élt; Somfai Károly azt írja a Pesti Divatlapban, hogy bizonyosan eljön még a „halhatatlan britt” méltó fordításának az ideje, ám „akkor a szavakkal együtt egyszermind azon isteni tűznek – mellynek jóltévő melege Shakespeare minden szaván leng által – át kellene szívárognia”.⁸³ Íme a kultikus áldozat kultikus bírálata: az áldozati oltárról hiányzik az isteni tűz, a fordítás éppen szakrális jelentőségétől fosztotta meg Shakespeare szövegét. Az előfizetési felhívás kultikus utalásrendszere eszerint már korántsem volt idegen azok számára, akikhez szólt, sőt valószínűleg a Shakespeare-ről való korabeli gondolkodás közös előfeltevésének számított.

III. Közönség és közösség: a mitizálódás színháztörténeti összefüggései

Az eltanult áhitat és szertartásrend mitizáló igazolásának kedvezett paradox módon az a művelődéstörténeti körülmény is, hogy a századközepi színházba járó magyar közönsége (legalábbis egészében) nem volt még felkészülve Shakespeare drámáinak értő befogadására. Shakespeare műveinek az akkori magyar közönségre gyakorolt hatását figyelve

⁸² Lásd Arany szerkesztői üzenetét: Szépirodalmi Figyelő, I. évf. 8. sz. 126. In: *Arany János összes művei*. XII. köt. Sajtó alá rendezte: Németh G. Béla. 275–276.

⁸³ Pesti Divatlap, 1845. 791.

az a meggyőződés alakul ki (vagy erősödik tovább) az emberben, hogy az irodalmi műnek a befogadóra gyakorolt hatása nem közvetlenül az egyént éri, hanem a közösség intézményeiben érvényesülő állásfoglalásokon keresztül hat rá. Más szóval: az egyén többnyire már egy előkészített, kulturálisan feldolgozott, közösségi (és szinte kötelező) értékítélettel ellátott szerzővel és művel találkozik, s ha a neki sugallt ítélet jogosságát értelmileg nem képes belátni, olykor szívesebben fogadja el a felkínált, akár irracionális magyarázatot, mintsem szembeszálljon az értők konszenzusával. Ha mestersegesen előállított laboratóriumi körülmények között az olvasótól vagy nézőtől megvonnánk a mérvadónak számító közösségi értékítélet támaszát, ahogy például I. A. Richards híres század eleji kísérletében még a véleményezésre kiosztott költemények szerzőinek nevét is titokban tartotta,⁸⁴ akkor a magára hagyott irodalmi hozzáértés többnyire nem lenne képes *ugyanazt* a „saját” ítéletét kialakítani, amit a támasz segítségével, bár igénybevétele nem tudatosítva magában, magabiztosan hangoztatna. A szakértők közmegegyezése által előre formált értékítéletet az irodalomértés bizonyos fokát elérő egyén persze már nem mindig veszi át mindenesztül; eltérhet tőle, sőt látványosan fellázadhat ellene, a mérvadó ítélet ismerete azonban még ilyenkor is tájékozódási pont, mely nélkül a magát önellátónak vélő értékelés sokkal nehezebben, vagy egyáltalán nem boldogulna. A mérvadó ítélet támaszára a befogadó különösen olyan művelődéstörténeti stádiumban van rászorulva, amikor ő maga *már* elindult a kulturális betagozódás felé, s többé nem olyan „ártatlan”, hogy a megszegyenüléstől sem félve egy vállrándítással elháríthatná, artikulált magyarázat nélkül, a számára igazolhatatlannak tetsző kulturális javakat, de *még* nincs annyi hozzáértése és önbizalma, hogy az intézményrendszer ajánlatát mint kihívást fogadja és szakszerű érvekkel utasítsa

⁸⁴ I. A. Richards: *Practical Criticism. A Study of Literary Judgment*. London és Henley 1976. (1929.) 3–5.

vissza. Amikor az 1840-es évek magyar kritikusai azt bizonygatják, hogy a közönség még nem elég fejlett, spontán reagálása nem tud megfelelni a költő nagyságának, ugyanakkor egyes rétegeibe már bizonyos kultúrsznobizmus ette bele magát, sajnálkozó diagnózisuk mintha éppen ezt a köztes fejlettségi szintet állapítaná meg.

A kritikusok idevágó megjegyzései azonban öntudatlanul elárulnak olyasmit is, ami e diagnózison túlmutat. Miután egy *Othello*-előadás értetlenségbe fulladt (1842. november 10-én), Bajza Józsefnek egy Henszlmann Imrével vitatkozó cikke arra keresett magyarázatot, hogy a pesti magyar színpadon „Shakespeare, úgy mint érdemelné, nem tetszik”, s a jelenség egyik okát abban látta, hogy e drámák mély lélektanának felfogásához „igen figyelmes és gondolkodó néző kell, s általában igen művelt közönség fogja csak érteni, hogy Shakespeare-hez némi tekintetekben semmi hasonlítható nincs a világ irodalmában”. A kritikus gyakran tapasztalta, s nemcsak magyar színházban, hogy olykor „Shakespeare legtragikaibb helyei nem félelmet vagy szánakozást gerjesztenek a sokaságban, hanem nevetést, mely szimptomát más-ként nem magyarázhatni meg, mint egyedül úgy, hogy a megnevezett hely fonákul vagy éppen nem értetett meg”. Ugyanakkor Shakespeare tisztelői is két részre oszthatók: akik a drámaíróról csak „hír után tisztelik és azért, hogy műértőknek látszassanak”, illetve akik „tisztelik, mert olvassák, mert ismerik”.⁸⁵ Bajza tehát arról a stádiumról ad hírt, amikor a közönség alsóbb, széles rétegei még nem rendelkeztek a megértéshez szükséges előképzettséggel, a bennfentesebb rétegekben viszont terjedőben volt egy másfajta „előképzettség”, mely más értelemben akadályozta meg az igazi megértést. Ugyanebben az évben Vahot Imre is irigykedve álla-

⁸⁵ Bajza József: *Shakespeare, francia színművek s az Athenaeum*. Athenaeum, 1842. december 20., 22. In: *Bajza József összegyűjtött munkái*. I–VI. Harmadik, bővített kiadás. Sajtó alá rendezte: Badics Ferenc. Budapest 1899–1901. V. 161–164.

pítja meg, hogy a bécsi udvari várszínház zsúfolásig megtelik hozzáértő és fogékony nézőkkel, akikre a darab „rendkívüli hatást gyakorol”; ezek „a lehető legnagyobb figyelemmel és részvétellel kísérik” az előadást, mint „egy nagy lángoló, küzdő szív, melyben Lear sorsa iránt a félelem, szánakozás, viszonzott fájdalom, megindulás nemes érzelmei óriásilag egyesülnek”, még a férfiak is könnyekre fakadnak, úgyhogy „valóban nehéz volna ilyenkor meghatározni: vajon melyik a nagyobb tragikai személy, Lear-e vagy maga a nézősereg”. Vahot a „valódi művelt közönség” reagálásával állítja szembe, szomorú ellentétként a magyar publikumét.⁸⁶ Az Életképekben Vas Andor egy ízben (1844) örömmel nyugtázza a „ritka tünemény”-t, hogy „Shakespeare műve játszatott, s a ház mégis telve volt!”⁸⁷ A következő évben a *IV. Henrik* első részének bemutatója után azt nehezményezi, hogy számos komoly jelenet kihagyása miatt a történelmi dráma lecsúszott „a tragikomédia amfibiumi körébe”, s ennek

„a fordítók részéről elhibázott lépésnek tulajdonítható . . . , hogy a közönség némely részének, főleg mely shakespeareai magas szépségeket felfogni különben sem bír elég műveltséggel, a remekmű éppen nem bírta megnyerni tetszését”.⁸⁸

Szintén 1845-ben Erdélyi János Párizsból tudósít az angol színészek, köztük Macready „csodálatos” vendégszerepléséről, melyet nemcsak az ottani lapok dicsérnek szüntelen, hanem a „közönség is csak elmegy a színházba, de mint az iskolás gyerek, könyvvel a kezében, Robertson úr fordítása szerint olvasván a színészek után Shakespeare-t” pedig így csak „fele haszon” a jutalmuk, hiszen a színészi játékot nem is élvezhetik igazán.⁸⁹ Erdélyi nyilván nemcsak a számára

⁸⁶ Vahot Imre: *Lear király*. Regélő, 1842. április 14. Kötetben részletek belőle: *Magyar Shakespeare-tükör*. 128–132.

⁸⁷ Vas Andor: *Romeo és Julia*. Életképek, 1844./II. 560.

⁸⁸ Vas Andor: *IV. Henrik király*. Életképek, 1845./I. 215–216.

⁸⁹ Pesti Divaltap, 1845. január 9., 19. In: Erdélyi János: *Úti levelek, naplók*. Szerk. T. Erdélyi Ilona. Budapest 1985. 216.

szokatlan kényszermegoldásra figyel föl, hanem a belső igénnyé vált színházba járásra is, amely még ilyen módon is kitarthat kedvencei mellett. 1846-ban az *Életképek* színikritikusa, L. P., még mindig a magyar közönség mentégetésére kényszerül: nem akarja vádolni, úgymond, „a közönséget, mely e művekre gyéren jelenik meg, s jobbadán unatkozik, mert minden kornak megvan a saját iránya és ízlése, és ez ellen harcolni botorság”, s nem vádolja a színészeket sem, akiknek nem jut elég idő gyorsan váltott szerepeikre felkészülni, s így nem tudják „a mélyebb bújázkodást különben sem szerető közönséget” magukkal ragadni.⁹⁰

Ha egymás mellé illesztjük az évtized kritikusaik elszórt megjegyzéseit Shakespeare és a magyar színházi közönség viszonyáról, az irodalmi élet e jellegzetes történeti korszakának közönségszociológiai vonásain túl a kritika tudatosan civilizáló és öntudatlanul kultuszképző szerepe egyaránt kirajzolódik belőlük. Amikor ugyanis Bajza feltétlenül a közönség neveltségét hibáztatja azért, hogy akkor nevet, amikor szánakoznia kellene, s magabiztosan hangoztatja, hogy Shakespeare hasonlíthatatlan nagyságát csak „igen mívelt közönség” értheti meg, akkor nemcsak művelődésre ösztönöz, hanem közvetve egyben a műveletlenség bélyegével fenyeget mindenkit, aki a drámák egy-egy részletére másképp reagál, mint ahogy a műveltektől kodifikált, s máris törvényerőre emelt szokásrend elvárna. Ha valaki egyelőre nem volt képes felfogni, miért éppen szánakoznia kellene az illető részletnél, vagy miért éppen ott kellene szánakoznia, az a műveletlenség stigmájától szorongva esetleg csak megpróbálta eltanulni az ildomos befogadói viselkedés koreográfiáját, s könnyen rákerült egy kétes értékű kényszerpályára, melynek végén azok várták, akik (éppen Bajza ugyancsak elítélő szavával:) Shakespeare-t csupán „hír után tisztelik és azért, hogy műértőknek látszassanak”. Ahogy Bajza a helyes be-

⁹⁰ L. P.: *Hamlet*. *Életképek*, 1846. március 14. In: *Magyar Shakespeare-tükör*. 142–143.

fogadás normájaként használja a megfelelő időben érzett félelmet, szánakozást, vagy nevetési ingert, s Vahot Imre eszményi közönségként állítja a korabeli magyar színházlátogató elé a bécsi nézőket, akik egyszerre dobbanó szívként követik a *Lear király* érzelmi görbáját, abban nemcsak az a közös (és végeredményben téves⁹¹) előfelfeltevés lappang, hogy a mű mint zárt normatív szerkezet művelt befogadó esetén egyértelműen meg képes szabni a rá adandó egyetlen helyes érzelmi választ, hanem az is, hogy a műveltek viselkedését kell eltanulnia mindenkinek, aki még nincs beavatva, s nem akar szégyenben maradni.

Mindez már itt kivehető, de a kultuszfejlődés későbbi, már bálványromboló indulatokat is kiváltó korszakából visszatekintve lesz igazán világos. 1923-ban Móricz Zsigmond így fogja jellemezni egy színházi Shakespeare-ciklus *Vízkereszt*-előadásának közönségét:

„másfél ezer ember, akiket százesztendei oktatás, belemagyarzás, lelkesítés, szuggerálás, tudósok, költők, írók terrorja végre annyira megpuhított, hogy a legteljesebb odaadással hajtják fejüket a Shakespeare-vallás igájába, s mély áhitattal jelenek meg, mint az ősfanatikusok az istentiszteleten, s ott nevetnek ahol kell, ott hatódnak meg, ahol kell, s ott alusznak, ahol kell.”⁹²

E megfigyelés párját ritkító kultusztörténeti éleslátásról tanúskodik. Móricz az igába töretés metaforáján keresztül szemlélteti, eredményként, pontosan ugyanazt, amit Bajza még a műveltség függvényeként állított be, vágyott és kieszközlendő célként: a megfelelő pillanatban adott megfelelő érzelmi választ, a nevetéstől az elalétságig, sőt unalomig. (A kellő időben demonstrált unalom a kultúrsznobizmus

⁹¹ A művelődéstörténeti változások hatására például megváltozhat a műre való reagálás, s a mű műfaji besorolása is; jó példa erre *A velencei kalmár* fogadtatástörténete. Vö. Hevesi Sándor: *Az igazi Shakespeare és egyéb kérdések*. Budapest 1919. 5., 34–35.

⁹² Nyugat, 1923. július 1.—szeptember 12.—november 16. In: Móricz Zsigmond: *Tanulmányok*. I. köt. Szerk.: Szabó Ferenc. Budapest 1978. 448–449.

bennfenteseknek valóban mindenkori ismertetőjele.) A találon s alighanem szándékosan kétértelmű „ahol kell” önmagában is kifejezi azt a kettősséget, amiről az egész idézet szól: hogy a helyes érzelmi és magatartásbeli válasz, eredetét tekintve, egy utasításrendszernek való behódolás, mely egy évszázadnyi szelíd vagy erőszakos szoktatás után „a legteljesebb odaadással” mehet végbe, a közönségnek mintegy második természetévé válhat, s már-már a spontaneitás illúzióját keltheti, ám mégis szembeállítható a spontán, őszinte és „profanizáló” érzelmi válaszáddal. Móricz a civilizatórikusban fölfedezi a diktatórikust, a nevelésben a hatalom érvényesítését: észrevételének lappangó, de világosan kivehető előfeltevése szerint a művelődés egyszersmind elnyomtatás, Figyeljük meg *oktatás* és *megpuhítás* szinonimává tételét, *belemagyarozás* és *terror* párhuzamát! Méghozzá a Shakespeare-re nevelés esetében szerinte mindez egy erőszakkal terjesztett *vallás* elfogadtatásában működött. Bajza és kritikustársai szövegében (amelyekből egyébként Móricz bizonyára olvasott, hiszen Bajzáról és polémiáiról már 1903-ban tanulmányt írt⁹³) ez az összefüggés még elfojtódott, a kritikusok civilizatórikus, egyszerre nevelői és térítői szerepének kidomborítása érdekében. De csak a ténylegesen leírt szövegben fojtatott el, azaz csupán a felszínről hiányzik; amikor az 1840-es évek olvasóját egy cikk arra tanította, hogy Shakespeare *hasonlíthatatlan* nagyságát „igen művelt közönség fogja csak érteni”, akkor a homlokzati jelentés mögött a hatalom nagyon is hasonló gyakorlása működik: a szöveg implikációja a kultuszon kívül rekedőket s a mitizálódás folyamatának követésében lemaradókat a műveletlenség vagy a félműveltség stigmájával fenyegeti. Éretlenség volna persze, a felismerés hevének s a leleplezés indulatának engedve, mindezért elítélnünk az 1840-es évek kritikusat mint a kul-

⁹³ Móricz Zsigmond: *Bajza nagy polémiái (1828–1831)*. Móricz Zsigmond: *Tanulmányok*. I–III. Budapest 1978–1984. I. köt. Szerk.: Szabó Ferenc. 54–91.

tusz öntudatlan és csak látszólag szelíd térítőjét; ha a művelődés elválaszthatatlan is a behódolás és igába töretés lappangó mozzanatától, azért mégiscsak művelődés marad, s a Shakespeare-kultusz kulturális értékteremtő hatása busásan kárpótol majd az ösztönök spontán ártatlanságának elvesztéséért.

A színházi viselkedés normáinak megtanítása azért volt különösen fontos és értékes fegyvertény, még ha nem sikerülhetett is némi szelíd erőszak nélkül, mert maga a színházi előadás felfogható megtanulandó szertartásnak: közös részvétel egy rituáléban, melyet a dráma cselekményét többnyire előre ismerő közönség viselkedési elvárások ismeretében teljesít. Találón állapították meg éppen Shakespeare drámáinak rituális elemeit vizsgálva, hogy a nagy dráma általában „ceremónia, melynek során színészek és közönség részeseznek valamely mélyen jelentőségteljes mintázat kibontakozásában”.⁹⁴ Hozzátehetjük: a *közös* részesedés előfeltétele, hogy a szertartás minél több elemével és azok közösen elfogadott jelentésével lehetőleg mindenki tisztában legyen. Ami tehát irodalomelméletileg tévedés, hogy egy műre, vagy akár annak egy bizonyos részletére csak egyféleképpen lehet „helyesen” reagálni, az a színházi előadásban rejlő szertartás (és kultikus esemény) felől nézve a közös részvétel előfeltételének tudatosítása volt. Ne higgyük, amire Móricz gondolatmenetéből következtetni lehetne, hogy e viselkedési normák besulykolása feltétlenül kiölte a nézőkből az önfeledt élvezet képességét. Korabeli szemtanúnk van az ellenkezőjére Csengery Antal személyében, aki 1852-ben az *Értesítő* lapjain beszámol az *Othello* és a *IV. Henrik* (I. rész) előadásairól, s kitér a közönség (időközben történt) *rendre utasításának* magatartásbeli hatására. Azt, hogy miután *Othello* szerepében Lendvayt szinte minden jelenet után többször kitapsolták, a másik előadásban viszont a Falstaffot játszó Szentpétery „nem ta-

⁹⁴ G. Wilson Knight: *Shakespeare and Ritual*. G. Wilson Knight: *Shakespearian Production. With Especial Reference to the Tragedies*. Washington 1981. (1964) 148.

pasztalt hasonló zajos kitüntetést”, Csengery szerint „sok részben a lapok fenyegető cikkeinek kell tulajdonítanunk, melyek a karzat lármás és gyakorta éretlen zajongásai ellen éppen e napon jelentek meg, s úgy látszik, kissé megzavarták, legalább első estére, az egész közönséget”. A rendre utasított nézők a *IV. Henrik* előadásán tartózkodtak érzelmeik féktelen kinyilvánításától, a szemtanú szerint azonban ez nem idegenítette el őket a színházi élménytől:

„mi láttuk a szemekben a meglegedés örömét ragyogni, láttuk az arcokon a ritka élvezet kifejezését, melyet művészi játéka okozott; s íme tolmácsoljuk a tetszést, az elismerést, mely akkor csöndes kedvvel hallgatott, mintha félt volna zavarni az élvezetet.”

A színház ugyanúgy tele volt, tudósít még örömmel Csengery, mint amikor valaha (nyilván a szabadságharc előttre céloz) Henszlmann Imre és Egressy Gábor műismertetései fejlesztették a közönség ízlését Shakespeare méltányolására, holott e közönség most magára van hagyatva, figyelmét ízlésrontó „divatos újdonságokra” fordítja, s kellemes meglepetés, hogy mégsem vezett ki belőle a „fogékonyság (. . .) Shakespeare szépségei iránt”. Hát még ha most is volna tájékoztató szakirodalmunk, sóhajt föl a színikritikus.

„S mennyivel lehetne a közönség részvétét növelni, ha irodalmunk Shakespeare remekeivel többet foglalkoznék, ha megismertetné minden oldalról e gazdag ért, melynek roppant kincseiről más népek irodalmi könyvtárakat foglalnak magokban.”⁸⁶

A nevelés tehát, mondja Csengery korabeli személyes tapasztalatai alapján, a színházban sem árt, színházon kívül meg sokat használhat. Ha a színházi viselkedésre és a magas irodalmi értékek méltányolására való nevelés magában rejtette is ekkor (mint mindig) az elnyomás némi mozzanatát mint szükséges rosszat, egészében azért mégis jót tett.

⁸⁶ Csengery Antal: *IV. Henrik*. Értesítő, 1852. február 5. In: *Csengery Antal összegyűjtött munkái*. I–V. Budapest 1870–1884. V. 368.

A mitizálódás korának ez a (mégoly vázlatos) befogadás-
lélektani és közönségszociológiai rekonstrukciója ahhoz is
segítséget nyújt, hogy szerző és mű mitikussá növesztésének
egy további ösztönzőjét azonosíthassuk. Éppen mivel a kul-
tuszfejlődés e döntő jelentőségű századközépi szakasza még
mindig nem volt egyszersmind Shakespeare tömegmértű
megértésének kora, s mert a közönség túlnyomó része, ahogy
az egykorú kritikusok tudósításából kitetszik, a magas kul-
túrába való betagozódásnak kezdeti stádiumánál tartott, a
kultusz közösségi rítusainak hovatarozást sugalló és közös-
ségtudatot ígérő birodalma különös vonzerőre tehetett szert.
Írni-olvasni sem tudó néző, aki a magyar színjátszás 1790
és 1837 közti hőskorában a karzatokon vagy alkalmi játé-
kszínek állóhelyein gyermeki önfeledséggel „együttértzett, iz-
gult, sírt-nevetett, beleszólt az előadásba”, már valószínűleg
kevesebb akadt a Pesti Magyar Színház, majd a Nemzeti Szín-
ház karzatain. A tán valamelyest műveltebb, de ugyancsak
alacsony sorból jött nézőnek azonban változatlanul szokat-
lan lehetett, hogy „le- vagy előrepillantva, a páholyok során,
a földszinti zártszékeken – az övénél tízszer-harmincszor
drágább helyosztályokon – olyan méltóságokkal osztozha-
tott egyazon előadás élményében, akikhez a hétköznapokon
csak távolról, kalaplevéve közeledhetett”.^{95/a} E szokatlan él-
ménynek a korabeli kritikákból láthatóan nem volt megfé-
lemlítő, vagy akár feszélyező hatása, s ha olykor elfogódottá
tett is, érezhették sajátos varázsát; bizonyára még nagyobb
volt vonzóereje a diákság és értelmiség körében, akik a re-
formkori Shakespeare-előadások közönségének növekvő há-
nyadát alkották.^{95/b}

Színházi viselkedés és közösségi érzés esetenként változó
összefüggése szempontjából a XIX. század középső harma-

^{95/a} Kerényi Ferenc: *Utószó*. In: Kerényi Ferenc (szerk.): *A vándorszínházról a Nemzeti Színházig*. Budapest 1987. 266.

^{95/b} Kerényi Ferenc: *A régi magyar színpadon 1790–1849*. Buda-
pest 1981. 375–376.

dának magyar színházát érdemes összehasonlítani a Shakespeare-korabeli angol színházzal: a különbség tanulságos. Irodalomszociológiai tekintetben sokat feszegettek már, hogy Shakespeare egykori színházában a vegyes összetételű közönség alsó rétegei, melyeknél drámáinak szintén sikerük volt, vajon mennyit értettek a finomabb és bonyolultabb részletekből, hiszen „meglehet hogy a költői elem pusztán a hangzásával hatott a túlfűtött drámai hangulat közepette az állóhelyek közönségére, úgy, ahogy a színházkedvelő, de naivan reagáló publikumra hatni szokott”.⁹⁶ Az irodalomszociológia szemszögéből, Hauser Arnold lehetségesnek tartotta, hogy a költői részletek Shakespeare naivabb nézőrétegeire „csak a szavak pusztá csengése, és homályosan átértett hangulata révén hatottak”, s ha ezt végül eldönthetetlen s ezért hasztalan kérdésnek ítélte is, igyekezett megmagyarázni, hogy miként létezhetett Shakespeare korában „olyan színház, amely a társadalom legkülönbözőbb rétegeit befogadta és egyazon műélvezetében egyesítette”. A vallás nem lehetett szerinte ez az egységesítő tényező, mert Shakespeare „teljesen közömbös” iránta; „társadalmi közösségtudatról” sem lehet szó e közönségnél; a nemzeti egységtudat „éppen csak kialakulófélben van, kulturális téren még nem érezhető a hatása”. Így végül a színház egységesítő hatásának előfeltételéül és magyarázatául a társadalmi élet dinamikája marad, mely „lehetővé teszi, hogy az egyedek egyik kategóriából a másikba kerüljenek át”, ugyanis az Erzsébet-kori angol társadalomban az osztályhatárok sem olyan élesek, mint más nyugati országokban, s a „kulturális különbségek kisebbek, mint például a reneszánsz kori Itáliában, ahol a humanizmus a társadalom különböző rétegei közé élesebb határt vont”. Egyszóval, a Shakespeare-korabeli színház „olyan nivellálódás eredménye, amelyre Anglián kívül nincs példa”.⁹⁷

⁹⁶ Hauser Arnold: *A művészet szociológiája*. Ford. Görög Livia. Budapest 1982. 572–573.

⁹⁷ Hauser Arnold: *A művészet és irodalom társadalomtörténete*. I–II. köt. Ford. Nyilas Vera és Széll Jenő. Budapest 1980. 347–349.

Ha mindezt összehasonlítjuk a magyar Shakespeare-kultusz színháztörténetileg is vizsgálható dokumentumaival, akár a múlt század közepének színikritikáiból kisejtlő közönség arculatával, akár később egy Ambrus Zoltán vagy Kosztolányi rokonszenvező, akár egy Nagy Lajos elítélő közönségrájával, mindegyiktől különbözni fog abban, hogy Angliában eszerint a nivellálódás *eredménye* a színházi előadás közös átélése, itthon viszont egy műveltségbeli nivellálódás *célképzete* jegyében szorgalmazzák. Nálunk nem az egység, vagy akár egységesíthetőség *ténye*, hanem az egységbe tartozás *vágya* tartatja be mindinkább a talán csak részlegesen értett drámák nézőivel az áhítatos viselkedés formáit, s készíti őket arra, hogy mielőbb megtanulják, hol lehet, sőt kell nevetni, hol helyénvaló, sőt tanácsos elalélni, s hol szabad, sőt ildomos ásítani. Ez is egyfajta beavatás, bár a mitizálódás korszakában kerül rá sor; s mint majd Hevesi Sándor tapasztalja, Babits közönségkísérletéből meg újra bebizonyosodik, a beavatott viselkedés e formáit később még olyankor is betartották, ha a különböző előképzettségű nézőknek éppen egyik rétege sem tudta, hol tart a cselekmény, s voltaképpen mi történik a színpadon.⁹⁸ A múlt század középső harmadától kezdve meg-megújuló térítői erőfeszítéseknek is köszönhető majd, hogy századunk elejének magyar közönsége, legyen az Ambrus Zoltán kultúrszomjas tömege⁹⁹ vagy Nagy Lajos fölfelé idomulni vágyó Polgárja és Polgárnéja,¹⁰⁰ más értelemben vesz kultikus eseményben részt, mint az Erzsébet-kori angol. Itthon maga a kultusz is elősegítette a fejlődésben viszonylag elmaradtak részvételét a kultikus

⁹⁸ Hevesi Sándor: *Shakespeare-játék és Shakespeare-fordítás*. Hevesi Sándor: *Az igazi Shakespeare és egyéb kérdések*. Budapest 1919. 212.; Babits Mihály: *Az európai irodalom története*. Budapest 1979. 175–176.

⁹⁹ Vö. Ambrus Zoltán: *Shakespeare-ciklus*. Nyugat, 1911. május 16. Kötetben: *Magyar Shakespeare-tükör*. 279–283.

¹⁰⁰ Vö. Nagy Lajos: *Shakespeare ellen*. Kékmadár, 1923. 11. sz. Kötetben: *Magyar Shakespeare-tükör*. 382–394.

színházi eseményben, némi nivellálódás a kultusz által is rögtönződött, s a közönségtudatot ugyancsak a kultikus részesedés egységteremtő misztériuma szolgáltatta, bármennyire ellenőrizhetetlen vagy illuzórikus lehetett is olykor a közös részesedésnek ez az együvé tartozást sugalló élménye. Már Hegel fölismerte, később Ernst Cassirer is megerősítette, hogy a kultusz szférája az ének az abszolútumban való részesedése, mely különállását megszünteti;¹⁰¹ a magyar Shakespeare-kultusz századeleji színházi eseményei majd ennek a társadalmi és irodalmi, evilágivá lett, de azért még transzcendenciára is utaló egységvágynak köszönhetik sikerüket. S amire az ekkori közönségben az egységesülés vágya lelkesített, arra a késő reformkor és a századközép kritikájában az egységesítés igyekezete ösztönzött.

A kulturális egységesítésre és a kultikus hasonlatrendszer kiépítő nyelvezet elfogadtatására törekvő kritika erőfeszítéseinek a múlt század középső harmadában végül a művelődéstörténeti korszak még egy lélektani sajátossága kedvezett, mely a színház világában ugyancsak megfigyelhető. Azt már láthattuk, hogy Shakespeare-nek a Teremtőhöz, műveinek a teremtett világhoz, az irodalompartolásnak a haza oltárára hozott áldozathoz való hasonlítását (s társaikat) megkönnyítette az irodalom hatásáról és hivatásáról kialakult nézet vallásos színezete, az irodalomtól kiengesztelést elváró felfogás. Ha most a századunkat is befoglaló tágabb történeti perspektívából, s a kultusz mint részesedés gondolatának fényében vizsgáljuk a mitizálódás korának jelenségeit, az is kiviláglik, hogy ami kezdetben a vallásos érzület kiterjedése lehetett az irodalom területére is, az később, főként századunkban, a szekularizálódó (s individualizáló) világfelfogás terhe alóli biztonságkereső behúzódás az irodalmi életben még megőrződött és transzcendensként örökölt nyelvezetnek és rítusoknak a közönségtudat megnyugtató élményét nyújtó

¹⁰¹ Vö. Ernst Cassirer: *Philosophie der symbolischen Formen*. II. köt. *Das mythische Denken*. Berlin 1925. 271–272.

világába. Matthew Arnold jóslata, hogy a költészet mindinkább át fogja venni a vallás szerepét, egészében nem vált ugyan valóra, de ebben a nagy jelentőségű irodalmi kultuszban a mitizálódás korától olyan lelki igények keresik kielégülésüket, melyek korábban közvetlenül vallásos táplálékot kértek volna. Találóaan jegyezték meg az angol Shakespeare-kultuszról, hogy miközben mai kultúránkra „deszakralizálás” és „mitosztalanítás” jellemző (ugyanis a természetfölöttiként és tiszteletre méltóként öröklöttet a természeti magyarázat és történeti perspektívába állítás fogásaival megfosztjuk különleges tekintélyétől), Shakespeare a néhány kivétel egyikeként megőrizheti szakrális, isteni jelenléttel teljes minőségét.¹⁰² Valami hasonló játszódik le, egy világiasodó szellemi éghajlat ellenére, a magyar Shakespeare-kultusz mitizálódás utáni korszakaiban, s ezért is élhette túl mindmáig a bálványrombolás, majd a szekularizálódás korszakát. Különösnek látszhatik persze, hogy mindez épp olyan alkotónak jut osztályrészül, akinek életművében egyes magyar kritikusok, a múlt század közepén erről író Salamon Ferenc-től¹⁰³ a két világháború közti Szerb Antalig,¹⁰⁴ alig találták nyomát vallásos érzésnek, de ne feledjük, hogy a Móricz által majd „Shakespeare-vallás”-nak nevezett kultusz nem azért honosodott meg itt, mert a drámákkal megismerkedvén, kultikus szövegek szerepére azokat alkalmasaknak találták. A kultusz szertartásainak elsajátítása megelőzte az alapszövegek tüzetes megismerését, előfeltételként később sem követelte meg azt, s legendő bizonyíték van rá, hogy időnként hármiféle tárgyyszerű megértés nélkül is zavartalanul tudott működni.

¹⁰² Frank Kermode: *The Patience of Shakespeare*. Frank Kermode: *Shakespeare, Spenser, Donne. Renaissance Essays*. London 1971. 153–154.

¹⁰³ Salamon Ferenc: *A jelenkor irodalmi. Általános áttekintés*. Budapesti Hírlap, 1855. 867. sz. 7–8. hasáb.

¹⁰⁴ Szerb Antal: *A világirodalom története*. Budapest 1962. 291.